

Еко-екскурс

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1 ЕКОЛОГО-ПРИРОДНИЧІ ЕКСКУРСІЇ: СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ, ВИДИ, ТЕХНОЛОГІЯ СТВОРЕННЯ ТА МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ.....	4
1.1. Сутність, особливості та види еколого-природничих екскурсій.....	4
1.2. Екологічна стежка як форма організації еколого-природничої екскурсії.....	8
Висновки до розділу 1.....	11
РОЗДІЛ 2 ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОЦІНКА ПІДГОТОВЛЕНOSTІ ОБ'ЄКТІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ЕКОЛОГО-ПРИРОДНИЧИХ ЕКСКУРСІЙ	12
2.1. Потенціал географічного положення: рельєф, клімат, водні ресурси.....	12
2.2. Потенціал рослинного світу.....	14
2.3. Потенціал тваринного світу	15
2.4. Потенціал природоохоронних території та об'єктів, що підлягають особливій охороні	16
2.5. Оцінка рівня підготовленості об'єктів Харківської області до здійснення еколого-природничих екскурсій	17
Висновки до розділу 2.....	21
РОЗДІЛ 3 РОЗРОБКА ЕКОЛОГО-ПРИРОДНИЧИХ ЕКСКУРСІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	22
3.1. SWOT-аналіз передумов організації еколого-природничих екскурсій на території Харківської області.....	22
3.2. Аналіз пропозицій еколого-природничих екскурсій в Харківській області.....	22
3.3. Розробка маршрутів нових еколого-природничих екскурсій.....	24
Висновки до розділу 3.....	28
ВИСНОВКИ	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	31
ДОДАТКИ.....	36

ВСТУП

Надання екскурсійних послуг - один з прибуткових видів діяльності туристських підприємств в Харкові зокрема, та в України в цілому. Це пояснюється рядом взаємопов'язаних причин головними з яких є зменшення доходів населення і відповідна відсутність коштів на тривалий більш дорогий відпочинок та одночасне підвищення свідомості громадян, інтересу до історії та природи власної держави. Для Харкова надання екскурсійних послуг є актуальним з декількох позицій: по-перше місто - потужний центр формування екскурсійного попиту; по-друге, існуючі об'єкти, ще маловідомі широкому загалу і недостатньо повно використовуються для організації різноманітних тематичних екскурсійних маршрутів; по – третє, висока конкуренція на ринку екскурсійних послуг, обумовлює необхідність урізноманітнення напрямів екскурсійних маршрутів у відповідності до актуального попиту, яким на сьогодні виступають, так звані активні подорожі різного роду які мають загальну назву аутдор.

26.10.2015 р. затверджено Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України про введення в дію Положення про екологічну освітньо-виховну роботу установ природно-заповідного фонду. Установи ПЗФ здійснюють екологічну освітньо-виховну роботу за допомогою різних форм діяльності, до яких в першу чергу належить організація екологічних екскурсій облаштованими екологічними маркованими стежками. Все вище викладене обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Об'єктом дослідження є організація еколого-природничих екскурсій.

Предметом дослідження – ресурсний потенціал Харківської області для розробки еколого-природничих екскурсій.

Мета роботи полягає у виокремленні особливостей еколого-природничих екскурсій та розробці пропозицій нових тематичних екскурсійних маршрутів на основі використання ресурсного потенціалу

Харківської області.

Для досягнення поставленої мети в роботі вирішуються наступні завдання:

1. Визначити особливості, види, технологію створення і методику проведення еколого-природничих екскурсій.
2. Охарактеризувати ресурсний потенціал Харківської області для цілей розробки еколого-природничих екскурсій.
3. Розробити нові еколого-природничі екскурсії.

Теоретичною базою дослідження в роботі послужили праці таких вчених як: Герцевич Н.А., Гетьман В.І., Горбилева З.М., Грибанова С. В., Дмитрук О.Ю., Емельянов Б.В., Клімов О.В., Жемеров, О.О., Комова Г.А., Редіна В.А., Савина Н.В., Скриль І.А., Храбовченко В.В., Чагайда І. М. та багатьох інших. Проте, аналіз змісту опублікованих робіт (наукові статті, монографії, матеріали наукових конференцій, електронні публікації) засвідчує те, що є ще багато недостатньо досліджених аспектів організації природничо-екологічних екскурсій, які вимагають узагальнення, структурування та практичного вирішення.

Як джерела інформації використано матеріали наукових конференцій, офіційні статистичні матеріали, довідники, дані Державного управління статистики України, основні законодавчі та нормативні акти України, що регулюють питання розвитку екскурсійної діяльності та діяльність об'єктів природно-заповідного фонду, численні інтерактивні джерела.

Наукова новизна роботи полягає у виокремленні особливостей еколого-природничих екскурсій, як самостійного виду екскурсійних послуг виявленні, специфіки їх створення та методики проведення.

Практична значущість роботи полягає у можливості впровадження запропонованих екскурсійних маршрутів в діяльність туристсько-екскурсійних підприємств міста Харкова.

РОЗДІЛ 1

ЕКОЛОГО-ПРИРОДНИЧІ ЕКСКУРСІЇ: СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ, ВИДИ, ТЕХНОЛОГІЯ СТВОРЕННЯ ТА МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ

1.1. Сутність, особливості та види еколого-природничих екскурсій

Еколого-природничі екскурсії розширюють природничо-наукові знання, виховують любов до рідного краю, розвивають естетичний смак, і одночасно виступають змістовною формою відпочинку та екологічної освіти і виховання. Проводяться такі екскурсії в природному середовищі. Об'єктами можуть бути ліси, гаї, парки, ріки, озера, узбережжя морів, водоспади, гірські масиви, вулкани, скелі, окремі, цікаві природні явища (схід і захід сонця, припливи і відливи), місця обитання диких тварин. Природознавчі екскурсії за місцем проведення бувають як міські так і позаміські, проте найбільш часто зараз такі екскурсії проводяться по численних та досить різноманітних об'єктах природно-заповідного фонду, екскурсії до природничих та краєзнавчих музеїв, звірогосподарств, мисливських угідь [6].

По змісту природознавчі екскурсії завжди тематичні і мають своє спрямування: ботанічні, зоологічні, гідрологічні, геологічні, по унікальних пам'ятниках природи й ін. [6, 22].

Оглядові природознавчі екскурсії відрізняються від тематичних тем, що в них включаються різноманітні об'єкти природи. На оглядових екскурсіях розкриваються географічне положення даної території і її природні умови: геологічна будівля і корисні копалини, рельєф, клімат, ґрунти, рослинний і тваринний світ. Таким чином, оглядова екскурсія повинна будуватися по підтемах, що поєднуються між собою логічними переходами, що відбивають взаємозв'язок усіх предметів і явищ у природі. Екскурсоводові варто розповісти, які міри приймаються в країні по охороні атмосфери, вод, надр,

земельних ресурсів, рослинного і тварини світу і раціональному використанню природних багатств [47].

Опис природи в еколого-природничих екскурсіях може мати як науковий так і в літературний характер. В такому випадку в екскурсії зачитуються вірші, уривки прози, створені письменниками та поетами під час перебування в різних куточках природи, або безпосередньо в місцевості проведення екскурсії. Тема природнича тема повинна займати значне місце і в шляховій екскурсійній інформації під час тривалих переїздів під час таких екскурсій .

Методика проведення природознавчих екскурсій обумовлена, тим, що екскурсанти можуть вступати в безпосередній контакт з об'єктами огляду. Для показу обираються самі мальовничі куточки природи для того, щоб екскурсія мала не тільки науково-пізнавальну цінність, але і могла визвати в екскурсантів глибокі естетичні переживання, бажання оберігати побачену красу. При підготовці екскурсії спочатку визначаються об'єкти, потім підбирається література. Обраний об'єкт повинен бути доступний і зручний для огляду, спостереження, як за місцезнаходженням так і з точки зору під'їзду транспортного засобу [46].

Відмінною рисою методики показу об'єкта природи є те, що джерелом інформації виступає сам об'єкт, а не події, з ним зв'язані. На відміну від об'єктів історичних, архітектурних, літературних і інших об'єктів живої і неживої природи знаходяться в постійному русі, у взаємозв'язку, змінюють свій вигляд (луг навесні і восени, море а штиль і шторм і т.д.).

При показі об'єктів природи застосовується природничо-науковий аналіз, порівняння по подібності і розходженню. У природознавчих екскурсіях широко використовується прийом зорової реконструкції. Можна, наприклад, представити зарослим низькорослим чагарником і осокою болото замість території, перетвореної після проведення меліорації у високопродуктивне пасовище; випалений влітку безводний степ уявити яскраво квітучим навесні [40].

З методичних прийомів розповіді в природознавчих екскурсіях найбільше часто прибігають до опису, характеристики і пояснення, завдяки яким можна розкрити причинні зв'язки між об'єктами природи. Глибше пізнати навколишню природу допомагають спостереження за рослинами, тваринами і явищами природи [31].

Не завжди в природознавчій екскурсії об'єкти або природні явища можна показати в натурі: ми чуємо спів птахів, але їх самих не бачимо, не можна влітку побачити весняний розлив ріки і т.д. У цих випадках використовуються наочні приладдя: натуральні (гербарії, колекції), образотворчі (репродукції картин художників-пейзажистів, малюнки, фотографії рослин, риб, птахів, діорами, карти), звукові (запису голосів звірів, співу птахів, шуму водоспаду, морського прибою), а також записи музичних добутоків, віршів про природу у виконанні майстрів мистецтв.

Часто природознавчі екскурсії є комбінованими тобто поряд зі знайомством з натурних об'єктів включається відвідування профільних музеїв, огляд відповідних розділів краєзнавчих музеїв, обсерваторії, планетарію, метеостанції, оранжереї і т.ін. [47].

У плані екскурсії варто передбачати і відпочинок екскурсантів на природі (у лісі, біля водойми, на лузі), під час якого можна проводити бесіди про культуру поведження людини на природі, про задачі охорони природи.

Особливістю підготовки вступної частини до такої екскурсії є вироблення та донесення до екскурсантів вимог та рекомендацій щодо правил поведження та дотримання вимог безпеки на природних об'єктах.

На природознавчих екскурсіях екскурсовод завжди повинний прищеплювати екскурсантам любов до природи, прагнення дбайливо охороняти її. Саме тому підтема «Охорона природи» зазвичай закінчує будь-яку природознавчу екскурсію.

Досить часто природничу екскурсію поєднують з відвіданням тематичного музею чи окремої тематичної музейної експозиції [6].

Більшість еколого-природничих екскурсій за місцем проведення – позаміські. Для цих екскурсій характерна велика кількість та різноманіття природних об'єктів показу і відповідно підтем. Природно, що у тематичних екскурсіях основна тема розкривається в кінцевому пункті тому, що під час переїзду об'єктів, зв'язаних з нею, може і не бути. Проте на шляху проходження групи зустрічаються об'єкти, що викликають інтерес в екскурсантів, про які екскурсовод дає довідки, тому важливим при підготовці даної екскурсії є дбайливе вивчення і відбір необхідної шляхової інформації та ілюстративних матеріалів «портфеля екскурсовода» до неї. Оскільки переїзд до головного об'єкту маршруту може займати декілька годин рекомендується підібрати матеріали в різній формі: аудіозаписи, відеоматеріали, фотозображення (окремі або набори фотокарток), різноманітні колекції, для того щоб шлях до екскурсійного об'єкта був цікавим але не перенасиченим.

Композиційно заміська екскурсія будується так само, як і будь-яка інша. Вона складається з вступу, власне екскурсії і висновку. Вступ доцільніше давати на місці посадки групи до початку руху, а сама екскурсія може починатися або за містом, або в межах міста.

Обов'язком екскурсовода на заміських маршрутах є організація відпочинку екскурсантів. Тому що заміська екскурсія триває цілий день (10-14 годин), необхідно передбачити перерву на обід, попередити екскурсантів про зупинки для відпочинку у визначених місцях, санітарні зупинки, правила поведінки в місцях відпочинку. Узагальнено різновиди еколого-природничих екскурсій наведені на рис. 1.1.

Таким чином з вище викладених специфічних вимог можливо визначити еколого-природничу екскурсію як наочний запрограмований процес особистісного пізнання і підвищення обізнаності учасників щодо біологічної та ландшафтної різноманітності відвідуваних природних комплексів територій та об'єктів, який проходить під керівництвом кваліфікованого фахівця-екскурсовода по заздалегідь затвердженому маршруту з метою

формування екологічної свідомості та виховання поваги до природи.

Технологія створення екскурсій доволі гарно відпрацьована і в основному має універсальний характер, її загальні положення, які використовуються і для розробки еколого-природничих екскурсій наводяться в Додатку А.

1.2. Екологічна стежка як форма організації еколого-природничої екскурсії

Екологічна стежка – це специфічний тематичний екскурсійний маршрут. Особливість процесу екологічного навчання і виховання на екологічних стежках полягає в тому, що вони будуються на основі невимушеного засвоєння інформації, ціннісних орієнтацій та ідеалів, норм поведінки в природному оточенні. Досягається це шляхом органічного поєднання відпочинку і пізнання під час руху по маршруту стежки [43].

Екологічна стежка розрахована на три категорії відвідувачів[37]:

- 1) педагогів і студентів;
- 2) старших дошкільнят, учнів шкіл коледж і технікумів;
- 3) самостійних відпочиваючих та організованих груп екскурсантів.

Створення екологічних стежок спрямовано на вирішення трьох завдань: екологічне навчання і виховання, відпочинок відвідувачів, збереження природи в прилеглий зоні [20].

Традиційно стежки прокладаються по буферних зонах навколо заповідників, зонах організованої рекреації національних парків, ландшафтних заказниках. Крім того, для створення екологічних стежок підходять, наприклад, міські ліси, лісопарки, зони відпочинку, зелені зони міст.

Екологічні стежки можна класифікувати за різними критеріями: перш за все по довжині маршруту і його тривалості.

Протяжність навчальної стежки обумовлюється часом, протягом якого може проводитися екскурсія. Для дорослих (старшокласників) - це дві, дві з половиною години - відповідно довжина маршруту становить близько двох кілометрів. Для малюків проводяться ознайомлювальні екскурсії на відрізьку маршруту тривалістю в 30-40 хв. Школярі середніх віків проходять на екскурсії весь маршрут, але знайомляться не з усіма об'єктами (до 1,5 год).

Екологічні стежки можуть бути лінійними, кільцевими і радіальними. Можна розрізнати стежки по труднощам проходження і по складності пропонованої інформації.

Прийнято вважати, що екологічні стежки призначені тільки для пішоходів. Такий спосіб пересування дійсно переважає, але при наявності відповідних природних умов створюються стежки також для водних туристів, лижників, велосипедистів, любителів верхової їзди.

Однак основним критерієм класифікації екологічних стежок слід вважати їх призначення: прогулянково-пізнавальні, пізнавально-туристичні та навчальні екологічні стежки. Кожен тип має свою специфіку [16].

Прогулянково-пізнавальні екологічні стежки, або стежки «вихідного дня», мають протяжність 4-8 км. Маршрут пролягає переважно по природним охоронюваним місцевостям або місцевостям з винятковими пейзажними характеристиками. Відпочиваючих об'єднують в групи, і під керівництвом екскурсовода або з путівником за 3-4 години вони прогулянковим кроком проходять весь маршрут, знайомлячись з природою, пам'ятками історії та культури. В тій чи іншій мірі на таких маршрутах зачіпають питання взаємовідношення природи і людини, впливу господарської діяльності на природу, заходів щодо запобігання небажаних наслідків, значення лісу для городянина, лісовий мікроклімат, способи зниження шуму. Крім літніх прогулянково-пізнавальних стежок, можна створювати зимові стежки.

Пізнавально-туристичні стежки. Їх протяжність коливається від декількох десятків до декількох сотень кілометрів. Стежки такого типу частіше прокладають в зонах активного відпочинку з малою щільністю населення, а також поблизу заповідників і національних парків або в межах останніх. Серед цього типу стежок є маршрути «вихідного дня» середньою довжиною 20-30 км з місцем для ночівлі. Характер руху може бути різним: пішки, на конях, водним транспортом або комбінованим. Стежки, призначені для організованого проходження під керівництвом провідника, мають, як правило, значну протяжність (до декількох днів шляху), відрізняються складністю (гори, заболочена місцевість) [43].

Навчальні екологічні стежки. Це найбільш спеціалізовані для цілей навчання екскурсійні маршрути. Їх протяжність зрідка перевищує 2 км з розрахунку проведення еколого-природознавчих екскурсій до 3 годин. Такі стежки розраховані в першу чергу на відвідування їх учнями. Рух по маршруту організовується переважно під керівництвом екскурсовода або співробітника природоохоронного об'єкта.

Від форми організації залежить і спосіб обладнання стежки. Стежки бувають обладнані інформаційними щитами на кожній точці-зупинці, стовпчиками-показчиками і зовсім немарковані на місцевості. Перші стежки

призначені в основному для самостійного проходження, але не виключається і проведення групової екскурсії. Стежками зі стовпчиками-показчиками можуть йти як організовані екскурсії, так і самостійні групи (або окремі відвідувачі), але в цьому випадку їх необхідно забезпечити буклетами-путівниками [2].

На кожен екологічний стежку складається паспорт. В якому вказуються: Місцезнаходження; Проїзд / прохід пішки; Землекористувач; Постанова органів влади про створення стежки; Режим використання; Відповідальний за охорону стежки; Карта-схема маршруту; Опис екскурсійних об'єктів

Устаткування екологічної стежки. Складається з двох великих етапів це: прокладка на місцевості маршруту стежки і комплектація стежки необхідними об'єктами, які вимагають окремого розгляду і оволодіння відповідними знаннями та методикою.

Підготовка екскурсоводів для роботи на екологічних стежках вимагає певної кваліфікації. Навіть досвідченому екскурсоводові, це не завжди вдається зробити вдало, так як, природа дуже динамічна і демонстрація деяких об'єктів або явищ (сліди тварин, фенофаз рослин, атмосферні процеси і ін.) вимагає від екскурсовода постійної готовності до їх появи або зникнення, широкої ерудиції і спостережливості, відмінного знання місцевих умов.

Висновки до розділу 1

Еколого-природничі екскурсії це специфічний різновид тематичних екскурсій. На основі узагальнення практичного досвіду та доступних публікацій по темі в роботі були окреслені їх особливості, узагальнена методика створення. Існують різні форми проведення еколого-природничих екскурсій, проте, найбільш розповсюдженою і ефективною виступає проведення екскурсій по екологічних стежках.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОЦІНКА ПІДГОТОВЛЕНOSTІ ОБ'ЄКТІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ЕКОЛОГО-ПРИРОДНИЧИХ ЕКСКУРСІЙ

2.1. Потенціал географічного положення: рельєф, клімат, водні ресурси

Харківська область розташована на північному сході України на території двох природних зон Лівобережної України – лісостепу і степу в межах водорозділу, що відокремлює басейни Сіверського Донця і Дніпра.

Площа території Харківщини складає 31418,5 кв. км, що становить 5,2 % території України, відстань із сходу на захід – 225 км, з півночі на південь – 210 км. За цим показником регіон посідає 4 місце в країні, поступаючись лише Одеській, Дніпропетровській та Чернігівській областям [44].

Рельєф Харківщини – хвиляста рівнина, яка розмежована річковими долинами, ярами та балками. Щодо можливості використання геоморфологічних ресурсів регіону з метою рекреації слід зауважити, що вся територія області має сприятливі умови для розвитку цього виду діяльності, хоча особливості геоморфологічної будови дозволяють розробляти пішохідні маршрути лише I категорії складності, тому що хвилястий і широкохвилястий рельєф Харківської області не відповідає вимогам технічної складності перешкод та їхнього подолання.

Клімат Харківської області помірно континентальний. Оскільки довжина території області з заходу на схід незначна і коливання висот невеликі, варіація клімату даної території не істотна. Клімат області характеризується: значним показником (27°C) амплітуди середньомісячних середніх температур (від +20°C в липні до -7°C в січні); переважанням опадів у теплий період року – максимум

припадає на червень (> 65 мм), мінімум – на лютий (< 35 мм), при середньорічній кількості біля 500 мм (в інтервалі 457–569 мм); радіаційним індексом сухості Григор'єва–Будико біля 1, що відповідає умовам оптимального співвідношення тепла та вологи в багаторічному розрізі; характерним ходом відносної вологості із вираженим мінімумом у травні (до 60%) і максимум взимку (грудень–січень до 85%) та абсолютною вологістю від 1–2 гПа узимку до 15 гПа влітку в липні; ходом сонячного сяйва з максимум тривалості в липні (до 300 год.) та мінімум в грудні (біля 25 год.) тощо [32].

Кліматичні ресурси Харківської області вельми сприятливі для літніх видів рекреаційної діяльності, адже тривалість сприятливого періоду становить 130 днів у північній частині області і 150–158 днів в центральній і південно-східній частинах. Значні також і коливання за окремими рекреаційними типами погод. Так, кількість днів з теплими погодними умовами наростає з північного-заходу на південний-схід з 72 до 96–102, утворюючи максимум в районі м. Зміїв. Кількість днів з прохолодними погодами підвищується в зворотному напрямку – з півдня-південного-сходу на північ-північний-захід із 36 до 48 днів. Кількість днів з жаркими погодами незначна і становить 10–17 днів, що дорівнює 10–12% від загальної тривалості сприятливого періоду.

Водні ресурси Харківської області представлені річками, озерами, водосховищами, ставками, струмками та каналом Дніпро-Донбас. Річки області відносяться до басейнів Сіверського Дінця та Дніпра. В області нараховується 867 річок, загальною протяжністю – 6405 км, з них довжиною більше 10 км - 172 річки протяжністю - 4666,6 км [35]:

Річки області зарегульовано водосховищами та ставками. На території області створено 50 водосховищ з сумарним об'ємом 1526 млн. м³, найкрупніші з них Червонооскільське і Печенізьке є частиною водогосподарської системи водопостачання Харківщини та потужними рекреаційними зонами. В області нараховується 583 озера (загальною площею водного дзеркала – 4466 га), з них

30 озер мають площу більше 0,1 км², з них лише 2 озера площею від 1,1 до 5,0 км² і одне озеро має площу 20,25 км². Найбільші озера області - Чайка, Світличні, Камишевате, Біле, Борове. Слід зазначити, що усі озера області поступово замулюються, заростають, зменшуються в розмірах і згасають, їх береги не пристосовані для розвитку масової рекреації, такої як купання та прийняття сонячних ванн, але мальовничі береги, зумовлюють розвиток добувальної та пікнікової рекреації.

2.2. Потенціал рослинного світу

Сучасний стан біологічного різноманіття Харківської області визначається сукупністю природних та антропогенних чинників. Насамперед, географічним положенням її території, розташованої в межах двох ландшафтно-кліматичних зон – лісостепової та степової, а отже характерним ландшафтним різноманіттям, що й обумовило відносно багатство біотопів.

В цілому на Харківщині в складі досліджуваної флори переважають види: лучні – 430, лісові – 337, степові – 209 та водно-болотні – 174. На крейдяних і кам'янистих відслоненнях зростають 79, а на пісках – 28 видів [19]. Флора вищих рослин Харківщини за спектром основних життєвих форм подібна до флори України в цілому.

На території області представлені як зональні, так і азональні типи рослинності. Нагірні діброви поширені, головним чином, у північно-західних районах вздовж річкових долин на плакорних ділянках вододілів і правих високих берегах річок Сіверський Донець, Харків, Лопань, Уди, Мжа, Мерла. Байрачні дубові ліси поширені на території майже всіх районів степової зони та в південній частині лісостепової. Березові ліси на Харківщині збереглися невеликими ділянками на пониженнях борової тераси серед лісових соснових масивів. Заплавні ліси розташовані на берегах річок, головним чином Сіверського Донця, Оскола,

Уд, Мож, Орлі.

Степові формації на Харківщині майже не збереглися, степи в значній мірі розорані. Окремі ділянки степової рослинності зустрічаються лише на схилах балок, ярів та на правих берегах річок Сіверський Донець, Вовча, Оскіл та інших.

Відслонення крейди тягнуться вузькими смужками на правих берегах річок, порізаних глибокими ярами і балками, по Сіверському Донцю та його притоках – Осколу і Вовчій, де ще подекуди збереглась унікальна рослинність крейдяних схилів.

Соснові і широколистяно-соснові ліси – азональні типи рослинності, займають значну частину борової тераси лівих берегів Сіверського Донця, Оскола, Мож, Уд, Мерли.

Заплавні луки формуються в заплавах річок. Раніше вони щорічно затоплювалися повеневими водами. Інтенсивне використання луків як сіножатей та пасовищних угідь призвело до значної деградації цих рослинних угруповань. Осоково-трав'яні та мохово-осокові болота збереглися в соснових лісах і серед відкритих пісків другої тераси Сіверського Донця, Уд, Мжі, Мерли. Болота оточені заростями верб, вільхи клейкої, крушини ламкої, берези пухнастої і видами, які типові для поясу очерету. Цікаві види зростають на верхових торф'яних, або сфагнових болотах. Саме осоково-сфагнова асоціація є рідкісною на Харківщині. [11].

2.3. Потенціал тваринного світу

Важливою складовою частиною навколишнього середовища області є тваринний світ. Безхребетні тварини Харківської області заселяють два різко відмінні між собою середовища: наземне і водне. Наземні безхребетні у межах області заселяють різноманітні біотопи як природні, так і антропогенні; як зональні (лісові, степові), так і азональні з реліктовою фауною (крейдяні

відслонення, піски, солончаки). Місцеположення Харківської області на межі лісу зі степом визначило межі поширення як степових видів на північ, так і лісових на південь. Теж саме можна сказати і про водно-болотні види.

Тваринне населення водної біоти Харківської області налічує понад 2000 видів і представлене різними систематичними групами (найпростіші, губки, олігохети, п'явки, молюски, ракоподібні, водяні кліщі й павуки, водяні комахи). Сучасна орнітофауна Харківської області представлена близько 270 видами, що належать до 18 рядів, з них понад 80 видів рідкісні [19].

Охорона, відтворення та раціональне використання диких тварин є основними завданнями ведення мисливського господарства. За даними річного статистичного звіту 2-ТП (мисливство) за 2017 рік площа мисливських угідь області наданих у користування складає 509,3 тис. га, у тому числі охоплених мисливським упорядкуванням у звітному році - 297,9 тис. га. [27]. Право ведення мисливського господарства в області мають 30 підприємств із загальною чисельністю працівників 193 чол. (з них 9 мисливствознавців та 96 штатних егерів). Дозволено добування основних видів мисливських тварин з щорічним встановленням лімітів видобування: олень благородний, олень плямистий, козуля, кабан, бобр, куниця.

2.4. Потенціал природоохоронних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні

Станом на 01.01.2017 року природно-заповідний фонд області налічує 242 території та об'єктів загальною площею 74 151,34 га, в тому числі 13 об'єктів загальнодержавного значення площею 23984,6 га, відсоток заповідності становить 2,36 від загальної площі області (табл. додадтку Б.1).

Найбільша кількість заповідних територій знаходиться у Зміївському районі і займає 15782,2 га. Також на природно – заповідні території багаті Печенізький, Чугуївський райони. Найменшу кількість охоронюваної території

займає Коломацький – 32,0 га, Шевченківський – 33,9 га, Золочівський 51,05 га райони. У м. Харкові 439,85 га природно-заповідних територій.

Організація еколого – природничих екскурсій можлива не на всіх категоріях об'єктів природно-заповідного фонду, а як зазначалося вище, лише на тих, в межах яких, рекреаційна діяльність є цільовою функцією і визначена на законодавчому рівні. В Харківській області, до визначених категорій об'єктів природно-заповідного фонду належать наступні: національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, дендрологічні та зоологічні парки, ботанічні сади, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, короткий опис потенціалу яких наведений в Додатку Б.2.

До об'єктів ПЗФ Харківської області, придатних для організації та проведення еколого-природничих екскурсій належать: національний природний парк «Гомільшанські ліси», «Слобожанський», «Дворчанський», регіональні ландшафтні парки «Печенізьке поле» та «Ізюмська лука»; заказники місцевого значення, заповідні урочища, пам'ятки природи (у т. ч. Гора Крем'янець, Сад ім. Т.Г.Шевченка), парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (Литвинівка, Краснокутський, Наталіївський, Старомерчинський, Шарівський парки), дендрологічні парки (у т. ч. дендрологічний парк загальнодержавного значення Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва), ботанічні сади (у т. ч. Ботанічний сад загальнодержавного значення Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна), Харківський зоологічний парк загальнодержавного значення.

2.5. Оцінка рівня підготовленості об'єктів Харківської області до здійснення еколого-природничих екскурсій

Для проведення оціни скористуємося методом бальної оцінки.

1. Мета проведення оцінки полягає у визначенні рівня підготовленості

об'єктів Харківської області до здійснення еколого-природничих екскурсій.

2. Для проведення оцінки на основі практичного досвіду та методичних рекомендацій щодо організації та проведення еколого-природничих екскурсій були визначені показники підготовленості об'єктів Харківської області до здійснення еколого-природничих екскурсій. До них увійшли показники, які характеризують сформованість структур відповідальних за здійснення екскурсійної діяльності на об'єктах, рівень розвитку інфраструктурних елементів, наявність кадрового потенціалу, наявність прокладених екскурсійних маршрутів/екологічних стежок, зокрема наступні: Наявність організаційно-управлінського структурного підрозділу, який координує організацію та розвиток туристсько-екскурсійної діяльності; Кількість кваліфікованих гідів – екскурсіводів; Кількість організованих для огляду екологічних стежок / екскурсійних маршрутів/екскурсій; Наявність інформаційного / візит-центру/ ТІЦ; Наявність елементів рекреаційного благоустрою; Наявність пунктів харчування; Наявність інформаційних щитів на основних транспортних магістралях; Наявність під'їзних шляхів з твердим покриттям; Представлення об'єкту в інформаційному просторі.

3. Розробка оціночних шкал для окремих показників. Розробка оціночних шкал для показників наведена в табл. додатку Б.3.

4. Отримання часткових оцінок. Для отримання часткових оцінок кожен об'єкт був оцінений по дев'яти визначеним показникам.

5. Отримання інтегральних оцінок. Для отримання загальної інтегральної оцінки часткові оцінки на основі підсумовування були об'єднані в інтегральну оцінку. Результати по п. 4 і 5 наведені в таблиці 2.1.

На основі отриманих показників всі об'єкти були проранжовані в залежності від рівня підготовленості до здійснення еколого-природничих екскурсій за трьома рівнями (табл. 2.2).

I рівень – об'єкти, які мають інтегральну оцінку понад 25-27 балів –

Таблиця 2.2

Розподіл об'єктів ПЗФ за рівнем розвитку організації туристсько-екскурсійної діяльності

I РІВЕНЬ 25-27 балів	II РІВЕНЬ 14-23 бали	III РІВЕНЬ 9-13 балів
<ul style="list-style-type: none"> - НПП “Гомільшанські ліси” - Ботанічна -пам’ятка природи Сад ім. Т.Г.Шевченка - Ботанічний сад загальнодержавного значення Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна - Харківський зоологічний парк загальнодержавного значення - ФельдманЕкопар 	<ul style="list-style-type: none"> - НПП«Дворічанський» - НПП «Слобожанський» -Зоокуточок при Харківській зооветакадемії - Дендропарк Краснокутський - Наталіївський ППСМ - Шарівський ППСМ - Дендропарк Харківського національного аграрного університету ім. В.В.Докучаєва - Пам’ятка природи Джерело ім. Г.С. Сковороди - РЛП “Печенізьке поле” - Пам’ятка природи Гора Крем’янець – комплексна пам’ятка природи місцевого значення -Кицівська пустеля 	<ul style="list-style-type: none"> - РЛП“Великобурлуцький степ” - РЛП“Ізюмська лука” - ППСМ Старомерчинський - ППСМ Литвинівка - Дендропарк “Дружба” - Пам’ятка природи «Пять братів» - Пам’ятка природи Мурафа
5	11	7

високий рівень підготовленості; II рівень від 14 до 23 балів – середній; III рівень – 9-13 балів - низький. Розподіл об'єктів за рівнями графічно представлений на рис. 2.1. Ситуація неефективності діяльності організаційних структур на об'єктах є визначальною для всіх інших показників, і навіть при наявності природного потенціалу такі об'єкти не мають розгудженої туристсько-екскурсійної пропозиції.

Групу об'єктів з середнім рівнем організації складають об'єкти, які підпорядковані різним установам, які мають достатній природний потенціал, проте існують проблеми з декількома окремими показниками, що впливає на інтегральну оцінку Здебільшого туристсько-екскурсійна діяльність здійснюється стихійно і не контролюється відповідними підрозділами, зорганізується виключно на ініціативі туристських підприємств (проведення

Таблиця 2.1

Результати оцінки показників підготовленості об'єктів до здійснення еколого-природничих екскурсій

Категорія об'єкту ПЗФ	Назва об'єкту	Найменування та оцінка показника									Інтегральна оцінка	Рівень підготовленості об'єктів до еколого-природничих екскурсій
		Наявність організаційного управління структурного підрозділу, який координує організацію та розвиток туристсько-екскурсійної діяльності	Кількість кваліфікованих гідів – екскурсоводів	Кількість організованих для огляду екологічних стежок / екскурсійних маршрутів/ екскурсій	Наявність інформаційного / візит-центру/ ТЦ	Наявність елементів рекреаційного благоустрою	Наявність пунктів харчування	Наявність інформаційних щитів на основних транспортних магістралях	Наявність під'їзних шляхів з твердим покриттям	Представлення об'єкту в інформаційному просторі		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Національний природний парк	“Гомільшанські ліси”	3	3	2	3	3	3	3	3	3	26	I
	«Дворічанський»	2	2	1	2	2	1	1	2	1	14	II
	«Слобожанський»	3	3	2	2	3	1	1	2	2	19	II
Регіональний ландшафтний парк	“Великобурлуцький степ”	2	1	1	1	1	1	2	2	1	12	III
	“Печенізьке поле”	2	1	1	2	3	3	3	3	2	20	II
	“Ізюмська лука”	2	1	1	1	1	1	1	1	1	10	I
Пам'ятки природи	Гора Крем'янець – комплексна пам'ятка природи місцевого значення	1	3	1	3	1	1	3	3	2	18	II
	Ботанічна пам'ятка природи Сад ім. Т.Г.Шевченка	1	3	1	3	3	3	3	3	3	23	I
	«П'ять братів»	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9	III
	Мурафа	1	1	1	1	1	1	1	1	1	9	III
	Джерело ім. Г.С.	1	3	1	3	1	1	2	3	3	18	II

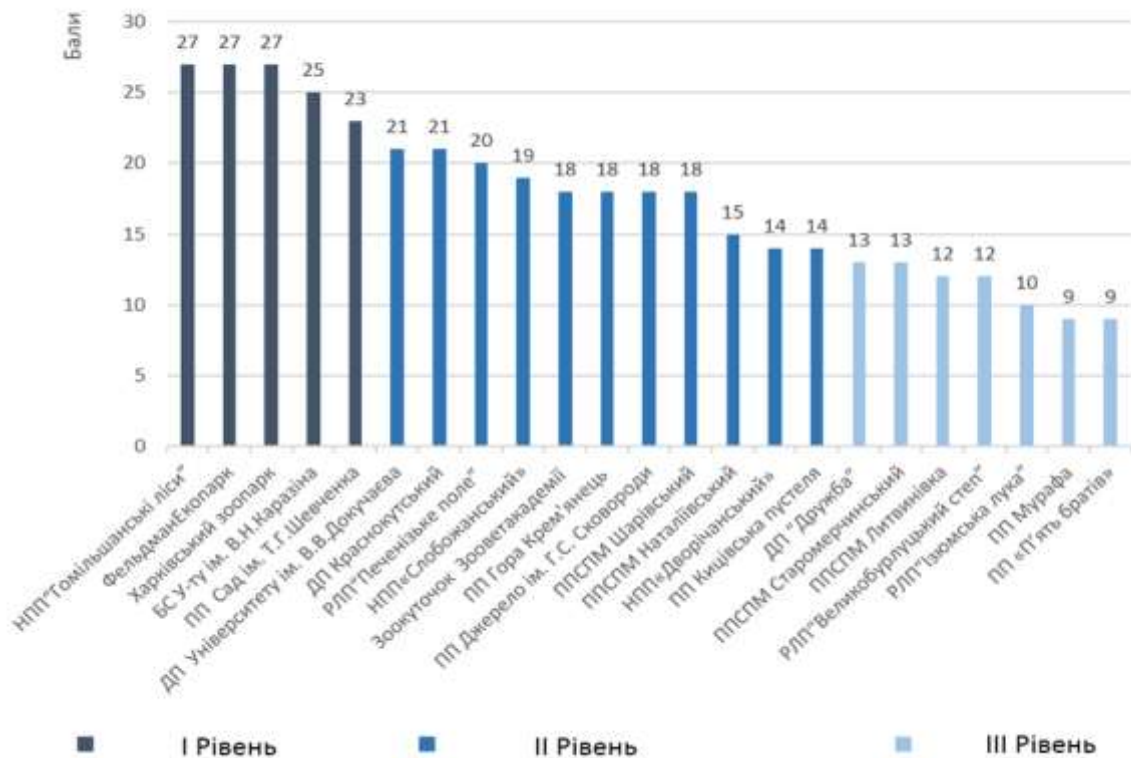

Рис. 2.1. Розподіл об'єктів за рівнем підготовленості до здійснення організації та ведення екскурсійної діяльності

екскурсій). Відповідно можливо зробити загальний висновок, що високий рівень розвитку мають об'єкти які створені та працюють достатньо тривалий час і мають сформовану та дієздатну організаційно-управлінську складову та високий рівень інфраструктурного та інформаційного забезпечення рекреаційної, в тому числі і екскурсійної діяльності. Проведена оцінка є основою для вибору екскурсійних об'єктів і включення їх до нових екскурсійних еколого-природничих маршрутів.

Висновки до розділу 2

Станом на 01.01.17 року природно-заповідний фонд Харківської області налічує 237 територій і об'єктів. Для виявлення рівня підготовленості об'єктів до здійснення екскурсійної діяльності була проведена бальна оцінка та їх ранжування за трьома досягнутими рівнями.

РОЗДІЛ 3

РОЗРОБКА ЕКОЛОГО-ПРИРОДНИЧИХ ЕКСКУРСІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. SWOT-аналіз передумов організації еколого-природничих екскурсій на території Харківської області

Проведення аналізу сильних і слабких сторін, загроз і можливостей (SWOT-аналіз) надання екскурсійних послуг еколого-природничого спрямування на території Харківської області необхідно з метою глибшого розуміння існуючої ситуації та подальшої розробки та обґрунтування перспектив та стратегічних напрямів розвитку цієї діяльності.

В узагальненому вигляді під сильними сторонами мається на увазі наявні характеристики природоохоронних об'єктів та території та їх пристосованість для прийому екскурсантів, інші сприятливі характеристики природних ресурсів території, які дають певні конкурентні переваги в плані потенціалу розвитку і організації екскурсійної діяльності.

Відповідно під слабкими сторонами ми маємо на увазі ті характеристики, які перешкоджають розвитку екскурсійної еколого-природничої діяльності .

При аналізі можливостей враховуються зовнішні і внутрішні чинники, які можуть сприяти розвитку екскурсійної діяльності.

У частині загрози враховуються прогнози небажаних наслідків розвитку в результаті можливого несприятливого впливу чинників зовнішнього середовища і з урахуванням поточного стану навколишнього середовища.

3.2. Аналіз пропозицій еколого-природничих екскурсій в Харківській області

В Харківському регіоні працює достатньо значна кількість туристсько-

екскурсійних підприємств які надають екскурсійні послуги місцевому населенню та приїжджим туристам. Загальна їх кількість становить 26. Пропозиція тематики екскурсій на даних підприємствах значно різниться. Аналіз тематики пропозицій туристсько-екскурсійних підприємств міста в цілому показує, що на сьогодні в загальному її обсягу взагалі не має тем на які б не проводилися екскурсії на Харківщині, тобто серед існуючої на сьогодні тематики пропонуються екскурсії по всім виділеним темам і підтемам, які відомі в сучасній класифікаційній теорії екскурсознавства.

Висока конкуренція спонукає підприємців до освоєння новітніх маршрутів, тематичних напрямів та розшуку нових об'єктів, що безумовно сприяє розвитку екскурсійної справи в цілому, покращення екскурсійного обслуговування, підвищенню його пізнавальної цінності та якості. В зв'язку з зазначеними причинами популярності став набирати і такий тематичний напрям як еколого-природничі екскурсії. На сьогодні загальна кількість пропозицій еколого - природничих екскурсій в Харківському регіоні становить понад 16, а кількість підприємств які організують подібні екскурсії становить – 8. Узагальнений аналіз пропозицій еколого-природничих екскурсій представлений в табл. додатку В.1. Аналіз був проведений на основі знайомства з пропозиціями відповідних підприємств на їх офіційних сайтах в мережі Інтернет [23-26, 32-34, 38]. В аналізі не приймали участь підприємства і пропозиції екскурсій, які хоча і відбуваються не мають за мету природоохоронну освіту та виховання учасників. Зокрема це стосується екскурсій, які здебільшого мають історичне та архітектурно-містобудівне спрямування в садово-паркові ансамблі «Старомерчинський», «Шарівка» та «Наталіївка», які є в переліку пропозицій практично кожного туристсько-екскурсійного підприємства регіону.

В цілому по результатам аналізу можливо зробити наступні висновки:

- Всі пропоновані еколого-природничі екскурсії за місцем проведення

Таблиця 3.1

SWOT-аналіз передумов організації еколого-природничих екскурсій на території Харківської області

	Можливості	Загрози
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Формування екоіміджу регіону. 2. Диверсифікація екскурсійних продуктів регіону. 3. Формування регіональних (локальних) центрів туризму. 4. Розвиток в'їзного та внутрішнього турпотоків. 5. Екологізація свідомості широких верств населення. 6. Зменшення впливу неконтрольованих (неорганізованих) видів рекреації на довкілля. 7. Розвиток природно-орієнтованих видів туризму потребує порівняно незначних капіталовкладень. 8. Розвиток екопідприємництва серед населення дає додатковий прибуток місцевим жителям. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Відсутність або незадовільний стан інфраструктури на територіях ПЗФ. 2. Нерозвинена та нерегульована методична база організації та нормування екскурсійної діяльності. 3. Низький рівень фінансування установ ПЗФ. 4. Відсутність досвіду та номінальність структурних підрозділів, які відповідають за організацію екскурсійної діяльності на територіях та об'єктах ПЗФ. 5. Виникнення конфліктних ситуацій між адміністраціями об'єктів ПЗФ та місцевим населенням. 6. Незадовільний стан об'єктів показу.
Сильні сторони <ol style="list-style-type: none"> 1. Природні території перебувають у власності держави. 2. Гарна вивченість території. 3. Наявність висококваліфікованих фахівців у сфері охорони природи затребувані при формуванні екскурсій з відвідуванням природних об'єктів показу. 4. Наявний потенціал природних територій та об'єктів ПЗФ. 5. Значна кількість туристсько-екскурсійних підприємств в регіоні. 6. Наявність значної кількості споживачів - 90 % туристів, які відвідують Харківський регіон, зацікавлена у туристичному відпочинку з метою дозвілля. 7. Участь Харківщини в 2015 р. на 3 виставково-презентаційних міжнародних заходах. 8. ОКЗ «ГПЦ» проводить численні семінари, круглі столи, виїзні засідання з екскурсоводами, туристичним агентами, майстрами народної творчості. 9. Значна увага приділялась рекламно-інформаційній роботі, на телеканалі ОТБ започатковано проект «Дивосвіт.kh.ua» 	<ul style="list-style-type: none"> - Зміцнення стійкості регіону шляхом організації зеленого приватного бізнесу в межах територій ПЗФ; - залучення громадськості до прийняття стратегічних рішень щодо розвитку природних територій; - Організація ознайомлювальних екскурсій на об'єкти ПЗФ для представників туристичного бізнесу регіону та їх інформування щодо можливостей співпраці; - Розробка системи багатоваріантних, націлених на різні групи споживачів екскурсійних маршрутів в межах територій ПЗФ; - Розробка короткотермінових природно-орієнтованих активних екскурсійних маршрутів (пішохідні, велосипеді, кінні, байдарочні) - Здійснення моніторингу діючих садіб сільського зеленого туризму та оновлення їх реєстру; - Здійснення моніторингу майстрів з народних промислів та ведення їх реєстру 	<ul style="list-style-type: none"> - Розробка бази нормативних показників рекреаційних навантажень за участю фахівців науково-дослідних та освітніх установ регіону; - залучення фінансування шляхом участі у міжнародних грантових програмах; - Посилення системи контролю та покарання за нецільове та надвикористання природних ресурсів в межах територій ПЗФ.
Слабкі сторони <ol style="list-style-type: none"> 1. Відсутній механізм координації дій та договірної практики між зацікавленими сторонами. 2. Низький рівень інформованості як споживачів і організаторів екскурсійної діяльності. 3. Порівняно низький дохід від організації екскурсійної діяльності для підприємств туризму. 4. Не розроблені механізми залучення додаткових засобів і інвестицій до установ ПЗФ для цільового розвитку рекреаційної діяльності. 5. Недостатній розвиток малого й середнього бізнесу серед місцевого населення 6. Недостатність кваліфікованих фахівців в області організації надання екскурсійних послуг на територіях ПЗФ. 	<ul style="list-style-type: none"> - вивчення, адаптація та впровадження вітчизняного та закордонного досвіду організації екскурсійної діяльності на територіях ПЗФ; - Широке інформування та рекламування туристично-екскурсійних можливостей природних об'єктів в місцевих ЗМІ; - Формування мережі ГПЦ на територіях ПЗФ; - Організація серії тренінгових програм спрямованих на навчання місцевих жителів основам ведення еко-агробізнесу; 	<ul style="list-style-type: none"> - Формування та реконструкція туристської інфраструктури на природних територіях; - Розробка механізмів залучення інвестицій місцевих підприємців до облаштування рекреаційних територій ПЗФ на регіональному рівні (шляхом формування «зелених тарифів»); - Інформування зацікавлених сторін про стан та перспективи розвитку територій ПЗФ для налагодження співпраці; - Організація та комплектування кваліфікованими фахівцями відповідних структурних організаційно-управлінських підрозділів адміністрацій ПЗФ з чітко визначеним колом функцій;

традиційно слід розподілити на міські та позаміські. При цьому кількість позаміських, які проходять поза межами Харкова переважає. В місті проводиться лише 2 екскурсії – це Харків ботанічний та до питомнику собаківництва МВС України.

- По формі проведення екскурсії можливо розподілити на екскурсії з відвідуванням природних охоронюваних об'єктів, діючих екологічних підприємств, а також такі, які окрім пізнавального компоненту включають або не включають компоненти анімаційної діяльності (як то майстер класи, самостійна участь у виготовленні та дегустація продукції, катання на конях, відпочинкові заняття, розважальна програма), саме такі екскурсії користуються найбільшим попитом серед молодших школярів;

- Найбільш широкий спектр пропозицій природничих екскурсій має підприємство ТОВ «Навігатор-Україна», яке пропонує цілий цикл тематичних екскурсій під загальною назвою «Жива Харківщина»;

- Найбільш розповсюдженими екскурсіями виявилися «До мене, Мухтар», екскурсія до Зооветеринарної академії в Лозовеньках, відвідування ФельдманЕкопарку.

Виходячи з проведеного аналізу та ситуації на ринку екскурсійним підприємствам пропонується агресивна ринкова стратегія, яка полягає у впровадженні відразу декількох екскурсій по еколого-природничій тематиці, маршрути яких розроблені у наступному підрозділі.

3.3. Розробка маршрутів нових еколого-природничих екскурсій

Маршрут та основні об'єкти екскурсії «Піски, вода та гарний ековідпочинок»

Даний маршрут передбачає відвідування одного з наймальовничіших та найвідоміших екзотичних ландшафтних куточків Харківщини – Кицівської пустелі з проведенням фотосесії, унікального єдиного на території України музею - Кочетоцького музею води та відпочинку на мальовничому узбережжі Дінця на базі відпочинку «Малинівка» - гарного

поєднання сучасних екологічних технологій та рекреаційної діяльності. Маршрут екскурсій графічно показаний на рис. 3.1.

Характеристики основних об'єктів відвідування

Кицівська пустеля - це напівпустеля, утворена піщаними відкладами, що нагадують дюни. У минулому на цьому місці був танковий полігон, що використовувався в 1960-і роки до 1990-х. І нині можна знайти тут залишилися із тих часів танкові снаряди. Напівпустеля лежить у долині річки Сіверський Донець, перепад висот - приблизно 50 метрів. Протяжність піщаної території - 2 кілометри. Кицівська пустеля це природна пам'ятка Харківщини, унікальна для цього регіону не тільки як невластивий для України ландшафт, а й як місце, де мешкає безліч рідкісних видів комах, які не зустрічаються майже ніде в країні [10].

Кочетоцький музей води. На території Чугуївського району знаходиться Кочетоцька водопровідна станція (нині ВУВГ "Донець"), яка є складною унікальною інженерною спорудою. Складається вона з Печенізького гідровузла, трьох блоків водопровідних споруд Роганської насосної станції і більш ніж 200 км магістральних водопроводів. Історія Кочетоцької водопровідної станції нерозривно пов'язана з історією промислового розвитку та ростом індустріального Харкова. Історії будівництва та функціонуванню станції сьогодні присвячено експозицію цього музею.

База відпочинку «Малинівка» новий заклад відпочинку на території Харківщини побудований в екологічно чистому місці з дотриманням еко-технологій у будівництві та обслуговуванні. Комфортабельне розміщення в окремих будиночках (на екскурсії заплановане знайомство з номерним фондом), еко-ресторан «Кора» (обід включено у вартість екскурсії), релаксаційно-розважальна зона, яка включає спортивні майданчики, пейнтбольну площадку та стайню з можливістю замовити кінну прогулянку (за додаткову плату) [1].

Маршрут та основні об'єкти екскурсії «Знайомтесь, Гомільшанські ліси»

Даний маршрут передбачає вивідування природничої експозиції Зміївського краєзнавчого музею. Після прохід та екскурсія на екологічній стежці «Козача гора» в НПП «Гомільшанські ліси» та відпочинок на території нового еко-готельно-ресторанного комплексу «Сова». Графічно маршрут екскурсії представлений на рис. 3.2.

Характеристики основних об'єктів відвідування

Маршрут екологічної стежки «Козача гора» проходить навколо с. Коропів Хутір через сосновий та дубовий ліс і включає історичні пам'ятники Другої світової війни, цікаві геологічні відшарування, старовірові насадження сосни звичайної та кримської, а також краєвид зі знаменитої Козачої гори [5, 45]. Довжина стежки – 2 км (рис. 3.2).

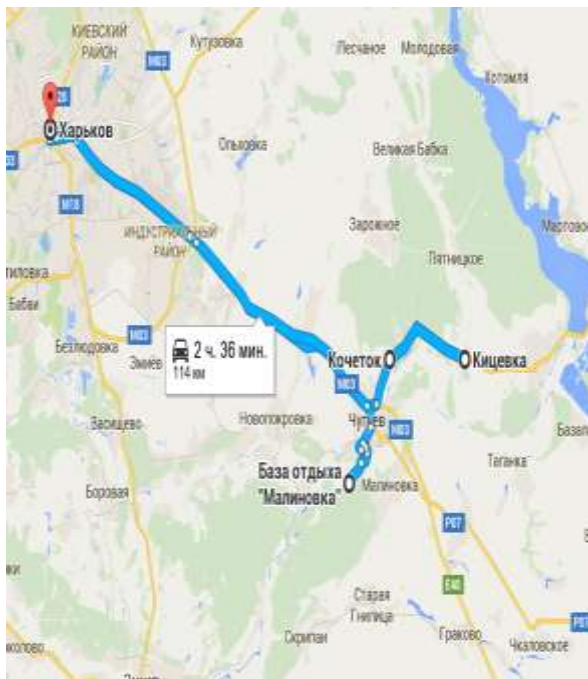

Рис. 3.1. маршрут екскурсії «Піски, вода та гарний еко-відпочинок»

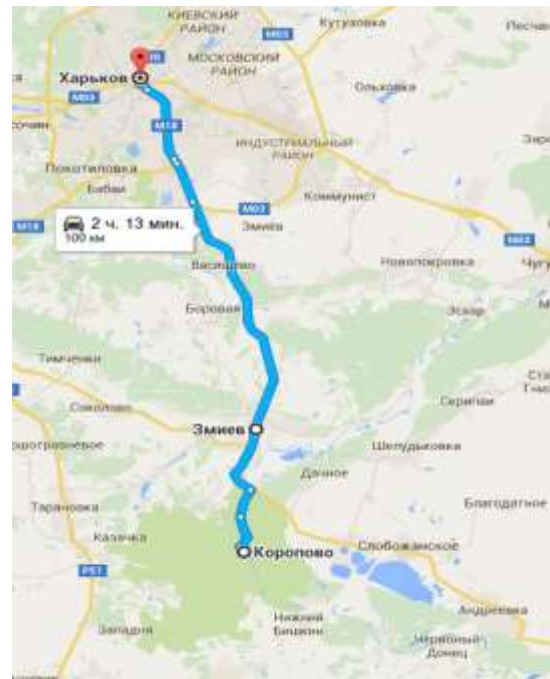

Рис. 3.2. маршрут екскурсії «Знайомтесь, Гомільшанські ліси»

База відпочинку «Сова» – це екологічно чистий проект на березі Сіверського Дінця включає в себе готель, ресторан, рекреаційну зону і пляж. Пропонується розміщення в окремих котеджах - хатках. Максимальна кількість проживаючих -18-20 осіб. Хатини - глиняні мазанки всередині з російською піччю на дрова. Власний пантон - пляж на березі Сіверського Дінця, обладнаний спуск у воду, комфортні лежачки, роздягальні, туалети.

Маршрут та основні об'єкти екскурсії «Природні краєвиди Ізюмщини»

Маршрут екскурсії передбачає: оглядову екскурсія по м. Ізюм з відвіданням пам'ятки природи Гори Крем'янець, відвідання експозиції Ізюмського краєзнавчого музею, сплав на байдарках по р. Сіверський Донець, знайомство з діяльністю еко-агросадиби «Виноград». Графічно маршрут представлений на рис. 3.3.

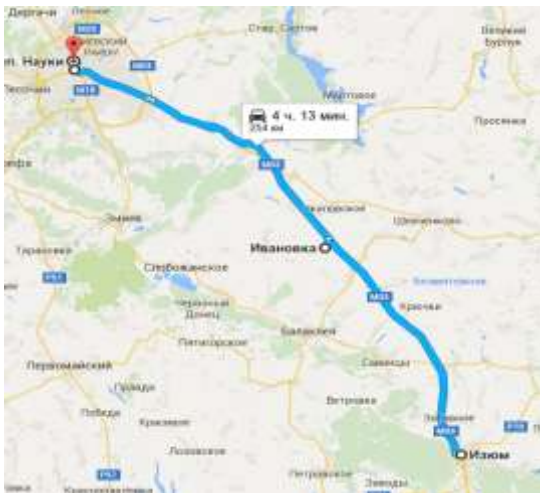

Рис. 3.3. Маршрут екскурсії «Природні краєвиди Ізюмщини».

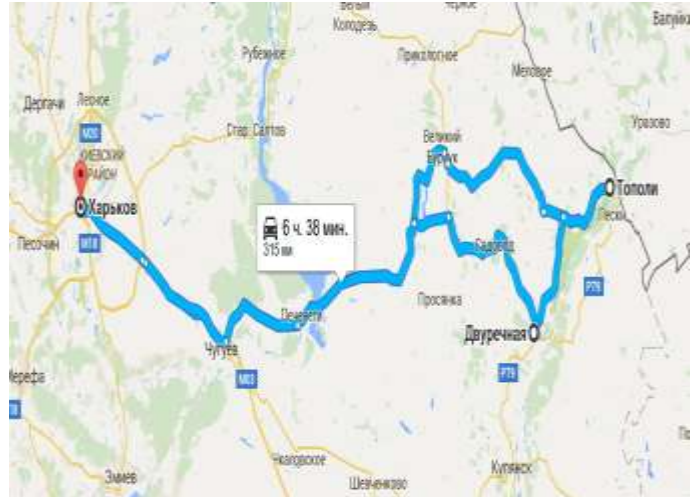

Рис. 3.4. Маршрут екскурсії «Крейдяні кручі Осколу»

Характеристики основних об'єктів відвідування

Колекція Ізюмського краєзнавчого музею налічує понад дванадцять тисяч одиниць зберігання основного музейного фонду. У музеї зберігається напрестольне Євангеліє у срібному з позолотою окладі - подарунок Петра Першого Ізюмському Преображенському собору, видання 1707 року; прекрасна колекція нумізматики, в якій багато рідкісних монет; археологічна колекція, в яку входять експонати з колекції М.В. Сібільова; живописні твори: етюди С.І. Васильківського, картини М. Федорова, В. Забашта, Ф. Коган, І. Плісса і багато інших раритетних речей [33].

Гора Крем'янець - найвище місце Харківської області. Розташована гора 218 м над рівнем моря і 160 м над Сіверським Донцем. Гора є геологічним пам'ятником природи, цікава оголеннями верхньокрейдяних і юрських порід з численними останками органічного світу. З гори

відкривається прекрасний вид - майже кругова панорама. У центрі внизу - місто, оточене Донцем і передмістя за річкою. Видно великі Ізюмський, Букинський і Святогорський ліси. Крем'янець – це ще і видатний пам'ятник історії. У XIV столітті на вершині гори розташовувалося татарське зміцнення - "кермен". Зберегла гора і пам'ять про Велику Вітчизняну війну – на її вершині розташований меморіал до сорокаріччя Перемоги, тут є можна побачити багато військової техніки [17].

Маршрут та основні об'єкти екскурсії

«Крейдяні кручі Осколу: Дворічанський НПП»

Маршрут екскурсії передбачає відвідування одного з трьох НПП Харківської області «Дворічанський» та ознайомлення з ним шляхом пересування по екологічній тропі «Крейдяна» на якій запланований показ найбільш мальовничих та презентативних ділянок цього унікального природного куточку Слобожанщини - крейдяних гір. Маршрут екскурсії наведений на рис. 3.4.

Характеристики основних об'єктів відвідування

Загальна протяжність маршруту близько 5,6 км. Цей пішохідний маршрут розпочинається і закінчується у с. Красне та охоплює мальовничу ділянку крейдяних схилів т огляду заплавної частини НПП «Дворічанський». На маршруті облаштовані місця для фотографування, відеозйомки, оглядові майданчики, місця для короткочасного відпочинку. За сприятливих умов можливе спостереження за місцевими мешканцями - птахами і бабаками [3].

Висновок до розділу 3

Результати SWOT-аналізу свідчать про значні перспективи і можливості для розвитку цього виду туристської діяльності в регіоні. Проведений аналіз пропозицій еколого-природничих екскурсій серед підприємств міста виявив обмежене коло екскурсій по даній тематиці. Запропоновані чотири нові еколого-природничі маршрути екскурсій по з максимальним набором включених пакетних послуг.

ВИСНОВКИ

Еколого-природничі екскурсії розширюють природничо-наукові знання, виховують любов до рідного краю, розвивають естетичний смак, і одночасно виступають змістовною формою відпочинку та екологічної освіти і виховання. Проводяться такі екскурсії на природних територія та охоронюваних об'єктах. За змістом еколого-природничі екскурсії завжди тематичні, і в залежності від переважаючої тематики розподіляються на підвиди.

На основі узагальнення практичного досвіду та доступних публікацій по темі в роботі окреслені особливості еколого-природничих екскурсій які уміщені в 11 пунктах. Методика створення еколого-природничих екскурсій не вирізняється від інших, і, так само, складається з трьох великих етапів, які в свою чергу передбачають послідовне виконання 15 дій.

Форми проведення еколого-природничих екскурсій різноманітні, проте найбільш розповсюдженою і ефективною виступає проведення екскурсій по екологічних стежках, яка являє собою спеціально прокладений та облаштований для споглядання екскурсійний маршрут. Такі стежки прокладаються в межах природних об'єктів і територій і мають цілий ряд вимог щодо облаштування, тривалості, інформаційної насиченості.

Ресурсний потенціал Харківської області для розробки еколого-природничих екскурсій складається з різних видів ресурсів і представлений потенціалом географічного положення, який органічно поєднує особливості рельєфу, клімату та водні ресурси області; потенціалом рослинного світу, тваринного світу та потенціалом природоохоронних території та об'єктів, що підлягають особливій охороні. В додатках до роботи надані доволі повні характеристики всіх видів зазначених ресурсів з огляду на можливості їх використання в екскурсійній діяльності та за допомогою методу бальної оцінки визначено три ранги об'єктів, з огляду на їх підготовленість до організації та проведення на їх територіях еколого-природничих екскурсій.

Така оцінка дає підстави для раціонального вибору екскурсійних об'єктів.

В третьому розділі роботи представлені результати SWOT-аналізу передумов організації еколого-природничих екскурсій на території Харківської області, які свідчать про значні перспективи і можливості для розвитку цього виду туристської діяльності в регіоні. А проведений аналіз пропозицій еколого-природничих екскурсій серед підприємств міста навпаки виявив доволі обмежене коло екскурсій по даній тематиці. Більш детальне вивчення змісту даних екскурсій вказує на те, що більшість об'єктів які на сьогодні мають величезний потенціал практично не задіяні в практиці надання екскурсійних послуг і не співпрацюють з відповідними підприємствами. Саме тому в проектній частині роботи запропоновані чотири нові еколого-природничі маршрути екскурсій по території Харківської області з максимальним набором включених пакетних послуг: 1) «Піски, вода та гарний ековідпочинок»; 2) «Знайомтесь, Гомільшанські ліси»; 3) «Природні краєвиди Ізюмщини»; 4) «Крейдяні кручі Осколу: Дворічанський НПП». Розроблені маршрути мають практичну цінність і можуть бути рекомендовані до розгляду туристсько-екскурсійним підприємствам регіону для впровадження на ринок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. База відпочинку «Малинівка» / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://malinovka.in.ua/>
2. Гетьман В. І. Екотуризм на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду / В. І. Гетьман // Український географічний журнал. – 2007. - № 4. – С. 48-51.
3. Дворічанський НПП / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://ecomedia.com.ua/rozdily/miscia/dvoriczca/>
4. Екологічний атлас Харківської області / Є.Л. Макаровський, О.В. Соловійов, О. В. Климов та ін. – Х; МОНОАП – Майдан, 2001. – 80 с.
5. Екологічні стежки НПП «Гомільшанські ліси» / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://gomilsha.org.ua/2010-10-05-16-57-38.html>
6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение: Учебник. – 5-е изд. – М.: Советский спорт, 2004. – 216 с.
7. Закон України «Про природно-заповідний фонд України», за станом на 1.01.1992 р. / Верховна Рада України – Відомості Верховної Ради України, 1992р., № 34. – ст. 502.
8. Заповідна справа в Україні: Навчальний посібник. / За загальною редакцією М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. – К.: 2003. - 306 с.
9. Інформаційно-довідниковий ресурс «Хрків експерсионный» / [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://excurskharkov.narod.ru>
10. Кицівська пустеля (горбисті піски) / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://3varta.com.ua/kitsvska-pustelja-gorbist-pski>
11. Климов О. В. Природно-заповідний фонд Харківської області / О. В.Климов, О. Г. Вовк, О. В. Філатова та ін. – Х.: «Всесвіт». – 122 с.
12. Комова Г.А. Экологические тропы как один из способов сохранения биоразнообразия// Растения в муссонном климате: Мат. IV межд. конф. Владивосток: БСИ ДВО РАН, 2007 [Электронный ресурс] —

Режим доступа. —URL: botsad.ru/p_papers32.

13. Концепція розвитку туризму в Харківській області до 2020 року Харківської обласної ради від 5 березня 2013 р. №648-VI

14. Кочетоцький музей води / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://chuguivrada.kh.ua/vizytna-kartka-rajonu/>

15. Максименко Н. В. Ландшафтне підгрунття перспектив розвитку регіональної і локальної екологічної мережі Харківської області Н. В. Максименко Р. О. Квартенко. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, № 1070. Серія «Екологія», вип. 9 – 2013. – 63-73.

16. Методические рекомендации по вопросам создания и информационного обеспечения экологических образовательных центров и экологических троп на особо охраняемых природных территориях: учеб.-метод. пособие для внешкольной работы учащихся средних общеобразовательных школ. Минск: Изд-во В.И.З.А. ГРУПП, 2010. — 90 с.

17. Найвище місце Харківської області- гора Крем'янець. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nedaleko.ua/sight/%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B0_%D0%9A%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%8F%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C.uk

18. Наказ Про затвердження Положення про екологічну освітньо-виховну роботу установ природно-заповідного фонду / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1414-15>

19. Національна доповідь про стан навколишнього середовища в Харківській області. – Х. : 2015. – 237 с.

20. Оборин М. С., Непомнящий В.В. Разработка экологических троп в особо охраняемых природных территориях различных природных регионов // Научные ведомости БелГУ. Серия: Естественные науки. — 2010. — № 13. — С. 174—180.

21. Организация экологической тропы / [Электронный ресурс] -

Режим доступа: <http://www.istoki2006muk.narod.ru/tropa.html>

22. Організація екскурсійної діяльності. Опорний конспект лекцій. Укладач О.О. Каролоп.- К.: Видавничий центр КНТЕУ. - 2002. – 45 с.

23. Офіційний сайт туристського підприємства "MIKO-TOUR", м. Харків / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://miko-tour.com/>

24. Офіційний сайт «Туристическая компания "Менора", м. Харків / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.menora.kharkov.org/>

25. Офіційний сайт транспортно-туристичної агенції «Marina-express», м. Харків / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.marina-express.com.ua/>

26. Офіційний сайт туроператора «Навигатор Украина», м. Харків / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.navigator-ukraine.com.ua>

27. Офіційний сайт Харківського обласного управління лісового і мисливського господарства / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://kharkivlis.gov.ua/index.php/diyalnist>

28. Офіційний сайт Харківської міської ради / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua>

29. Офіційний сайт Харківської обласної станції юних туристів / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://st.kharkov.ua/ua/avtobusniekskursii-Narkivskaoblasnastanciyayunihtu.html>

30. Печенізьке поле (ландшафтний парк) / [Електронний ресурс] - Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B5_\(%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%88%D0%B0%D1%84%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BA\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B5_(%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%88%D0%B0%D1%84%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%BA))

31. Покоłodна М.М. Організація екскурсійної діяльності : підручник / М. М. Покоłodна ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. – 180 с.

32. Портал про туризм Харківщини [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://tourist.kharkov.ua>
33. Портал про туристські можливості Харківської області [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://doroga.ua>
34. Портал про туристські об'єкти Харкова та області [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://guide.kharkov.ua>
35. Портал Природа України. Природно-заповідний фонд України. Харківська область. / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://pzf.land.kiev.ua/pzf-obl-20.html>
36. Природно-заповідний фонд України. - / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pzf.menr.gov.ua/%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BD%D0%BF%D0%BF.html>
37. Пугина Е. В. Создание экологической тропы на территории памятника природы «Омский областной дендрологический сад» // Научное сообщество студентов XXI столетия. Естественные науки: сб. ст. по мат. XII междунар. студ. науч.-практ. конф. № 12. URL: sibac.info/archive/nature/StudNatur%2010.10.2013.pdf (дата обращения: 01.06.2016)
38. Редіна В. Експерсія – складова туристичного продукту Харківщини / В Редіна, І. Скриль // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2008. – Вип. 4 (1). – С. 172 – 175.
39. РЛП “Великобурлуцький степ” / [Електронний ресурс] - Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B1%D1%83%D1%80%D0%BB%D1%83%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BF
40. Савина Н. В. , Горбылева З .М. Экскурсоведение; Учеб. пособие /

Н.В. Савина, З. М. Горбылева. – Мн.: БГЭУ, 2004. – 335 с.

41. Скриль І. А.. Суспільно-географічні особливості туристично-рекреаційної діяльності в регіональній соціогеосистемі (на прикладі харківської області). Дисертація на здобуття ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія. Харківський національний університет імені В.Н. КАРАЗІНА. Харків – 2010. - 243 с.

42. Слобожанський НПП / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://pzf.menr.gov.ua/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BD%D0%BF%D0%BF.html>

43. Тропа в гармонии с природой. Сборник российского и зарубежного опыта по созданию экологических троп. М.: "Р.Валент", 2007. - 176 с. / [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.ecosystema.ru/03programs/tro/06.htm>

44. Фізична географія Харківської області: Навчальний посібник / О.О. Жемеров, Н.І. Мачача, І.Ю. Лекарева, В.Г. Космачов // За ред. О.О. Кемерова. – Х.: ХДУ, 1993. – 96 с.

45. Фотоекскурсія маршрутом "Козача гора" / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://gomilsha.org.ua/vidpochinok/turistichn-marshruti/191-fotojekskursija.html>

46. Храбовченко В.В. Экологический туризм: Учеб.-метод. пособие для вузов / В.В. Храбовченко – М.: Финансы и статистика, 2003. – 208 с

47. Чагайда І. М., Грибакова С. В. Експурсознавство. Навчальний посібник. – К.: “Кондор”, 2004. – 204 с.

Технологія створення еколого-природничих екскурсій

Процес створення нової екскурсії від народження ідеї нової екскурсійної теми до реалізації екскурсії споживачам більшістю екскурсознавців в незалежності від тематики та виду розподіляється на три основні етапи, причому кожний з них в свою чергу вміщує певні види робіт (рис. 1.3):

1 етап - Попередня робота:

1.1. Визначення мети і завдань екскурсії. Робота над будь-якою новою екскурсією починається із чіткого визначення її мети. Це допомагає авторам екскурсії більш організовано вести роботу надалі. Мета екскурсії — це те, задля чого показуються екскурсантам екскурсійні об'єкти (пам'ятники історії й культури та ін.). Завдання екскурсії - досягти цілей шляхом розкриття її теми.

1.2. Вибір теми. Вибір теми залежить від потенційного попиту та наявних екскурсійних об'єктів в регіоні. Кожна екскурсія повинна мати свою чітко визначену тему. Тема є стрижнем, що поєднує окремі об'єкти й підтеми екскурсії в єдине ціле. Після визначення теми обирають назву екскурсії – концентрований художній вираз з якого повинно бути однозначно зрозуміло чому присвячується дана екскурсія.

1.3. Відбір літератури і складання бібліографії. У ході розробки нової екскурсії складається список книг, брошур, статей, опублікованих у газетах і журналах, що розкривають тему. При великій кількості літературних джерел список може бути розділений на дві частини: «Основна література» і «Додаткова література».

1.4. Визначення інших джерел екскурсійного матеріалу.

Крім публікацій у пресі можуть бути використані інші джерела: архіви, музеї, хронікально-документальні й науково-популярні кінофільми, відео матеріали, перелік електронних і інтерактивних інформаційних ресурсів та ін.

Рис. А.1. Технологічні етапи розробки нової екскурсії.

2 етап - Безпосередня розробка самої екскурсії. Даний етап складається з дев'яти основних видів робіт які по своїй суті являють технологію створення нових екскурсійних маршрутів:

2.1. Відбір і вивчення екскурсійних об'єктів.

Правильний відбір об'єктів, їхня кількість, послідовність показу безпосередньо впливають на якість екскурсії. В якості екскурсійних об'єктів можуть виступати:

Екскурсійні об'єкти класифікуються:

- за змістом - однопланові (шедеври живопису, ріка, рослина, тварина, будинок) і багатопланові (архітектурний ансамбль, ліс, поле, вулиця, площа міста);
- за функціональним призначенням - основні, які є основою для розкриття підтем, і додаткові, які показуються під час переїздів (переходів) між основними об'єктами, в ході логічних переходів у розповіді;
- по ступенем збереженості - повністю збережені, такі, що дійшли до наших днів зі значними змінами, частково збережені, втрачені;
- за значимістю на основні й додаткові. Основні об'єкти піддаються більш глибокому аналізу, на них розкриваються підтеми екскурсії. Показ додаткових об'єктів, як правило, здійснюється при переїздах (переходах) екскурсійної групи.

Правильний відбір об'єктів забезпечить зорову основу сприйняття екскурсійного матеріалу й глибоке розкриття теми.

Екскурсія не повинна бути перевантажена великою кількістю об'єктів, тому що це збільшує її тривалість і викликає стомлюваність екскурсантів, а увага й інтерес при цьому слабшають. Оптимальна тривалість міської екскурсії становить 2-4 академічних години при цьому екскурсанти з інтересом сприймають не більше 15-20 екскурсійних об'єктів.

Відбір об'єктів закінчується складанням картки на кожний з них. До картки обов'язково прикріплюються фотографії об'єкта в його нинішньому й колишньому видах.

2.2. Складання маршруту екскурсії.

Маршрут екскурсії являє собою найбільш зручний шлях проходження екскурсійної групи, що сприяє розкриттю теми. Розробка екскурсійного маршруту - складна багатоступінчаста процедура, що вимагає досить високої

кваліфікації і є одним з основних елементів технології створення нової екскурсії. Основні вимоги, які повинні бути враховані укладачами маршруту - організація показу об'єктів у логічній послідовності й забезпечення зорової основи для розкриття теми; показ об'єктів варто проводити, не допускаючи непотрібних повторних проїздів по одній і тій самій ділянці маршруту; наявність доступності об'єкта (площадки для його огляду й упоряджених зупинок, у тому числі санітарних, і місць паркування транспортних засобів); переїзд або перехід між об'єктами не повинен займати більше 10-15 хвилин, щоб не було занадто тривалих пауз у показі й розповіді.

2.3. Об'їзд або обхід маршруту. При організації об'їзду (обходу) маршруту вирішуються наступні завдання: ознайомлення із плануванням траси маршруту; уточнити місце, де розташовані об'єкти, а також місця передбачуваних зупинок; проведення хронометражу часу, необхідного для екскурсії в цілому; вибрати кращі точки для показу об'єктів і варіанти розташування екскурсійної групи; вибрати методику ознайомлення з об'єктом; виявити потенційно небезпечні місця й вжити заходів.

2.4. Підготовка контрольного тексту екскурсії. Текст екскурсії являє собою матеріал, необхідний для повного розкриття всіх підтем, що входять в екскурсію. Вимоги до тексту: стислість, чіткість формулювань, необхідна кількість фактичного матеріалу, наявність інформації з теми, повне розкриття теми, літературна мова.

При підготовки екскурсії розробляються два види текстів: контрольний і індивідуальний.

Контрольний текст - ретельно підібраний і вивірений по джерелах матеріал, який є основою для всіх екскурсій за даною темою. У більшості випадків містить хронологічний виклад матеріалу й не відбиває структури екскурсії, не будується в маршрутній послідовності з розподілом матеріалу, що викладається, по зупинках, де відбувається аналіз екскурсійних об'єктів.

2.5. Комплектування "Портфеля екскурсовода". «Портфель екскурсовода» - умовне найменування комплекту наочних матеріалів,

використовуваних у ході проведення екскурсії. Завдання «портфеля екскурсовода»:

- відновити відсутні ланки при показі (об'єкт не зберігся до наших днів, дати уявлення про первісний вид об'єкта, показати перспективу в майбутньому)
- дати зорове уявлення про об'єкт (рослини, мінерали, механізмах шляхом показу справжніх зразків, їхніх фотографій, макетів).

У «портфель екскурсовода» включаються фотографії, географічні карти, схеми, креслення, малюнки, зразки продукції, копії справжніх документів, рукописів, літературних творів, макети, муляжі й ін. Такі «портфелі» створюються, як правило, по кожній темі і використовуються в кожній екскурсії.

2.6. Визначення методичних прийомів проведення екскурсії. Успіх проведення екскурсії перебуває в прямій залежності від використаних у ній методичних прийомів показу й розповіді. Вибір того або іншого методичного прийому диктується завданнями, поставленими перед екскурсією, інформаційною насиченістю конкретного об'єкта.

Робота творчої групи на цьому етапі складається з декількох частин:

- а) відбору найбільш ефективних методичних прийомів для висвітлення підтем, методичних прийомів, які рекомендуються залежно від екскурсійної аудиторії (дорослі, діти), часу проведення екскурсії (зима, літо, день, вечір), особливостей показу;
- б) визначення прийомів збереження уваги екскурсантів і активізації процесу сприйняття екскурсійного матеріалу;
- в) вироблення рекомендацій з використання виразних засобів у мові екскурсовода;

2.7. Визначення техніки ведення екскурсії. Техніка ведення екскурсії поєднує всі організаційні питання екскурсійного процесу. Ці вказівки належать як до екскурсовода так і до екскурсантів. В основному формулюються вказівки щодо:

- місць зупинок транспорту й виходам для огляду об'єктів;
- пересування між об'єктами, його швидкості;
- демонстрації матеріалів «портфеля екскурсовода»;
- використання пауз;
- дотримання часу, відведеного на висвітлення підтем;
- організацію відповідей на питання екскурсантів;
- про порядок дотримання елементів ритуалу
- місця екскурсовода при показі об'єктів і при пересуванні групи.

2.8. Складання методичної розробки екскурсії.

Методична розробка — документ, що визначає, як провести дану екскурсію, як краще організувати показ пам'ятників, яку методику й техніку ведення варто застосувати, щоб екскурсія пройшла ефективно. Вона дисциплінує екскурсовода й повинна: підказати екскурсоводові шляхи для розкриття теми; озброїти його найбільш ефективними методичними прийомами показу й розповіді; містити чіткі рекомендації з питань організації екскурсії; враховувати інтереси певної групи екскурсантів (Методична розробка складається на кожен тему екскурсії, в тому числі й при диференційованому підході до підготовки й проведення екскурсії. У варіантах методичної розробки знаходять висвітлення вікові, професійні й інші інтереси екскурсантів, особливості методики їх проведення); з'єднувати показ і розповідь у єдине ціле.

Методична розробка оформлюється в такій послідовності:

1. На титульному аркуші розташовують дані: найменування екскурсійної установи, назва теми екскурсії, вид екскурсії, довжина маршруту, тривалість в академічних годинах, прізвища й посади укладачів, дата затвердження екскурсії керівником екскурсійної установи (печатка і підпис);
2. На наступній сторінці викладають мету й завдання екскурсії, схему маршруту із вказівкою об'єктів і зупинок під час екскурсії. Список підтем.

3. Текст вступу, основної частини і висновків.
4. Технологічна карта (таблиця з 7 стовпчиків обсягом 6-12 сторінок).
5. Матеріали «портфеля екскурсовода», які супроводжуються списком із порядковими номерами і назвами експонатів.
6. Картки об'єктів.
7. Список використаних джерел.

Ефективність методичної розробки залежить від правильного, точного та змістовного заповнення всіх граф технологічної карти екскурсії. Розмір технологічної карти - 6-12 сторінок машинописного тексту (обсяг документа залежить від кількості екскурсійних об'єктів, числа підтем, тривалості екскурсії за часом і довжиною маршруту).

2.9.Складання індивідуального тексту.

Основою розповіді екскурсовода є індивідуальний текст. Такий текст кожний екскурсовод складає самостійно, спираючись на контрольний текст. Це певним чином полегшує роботи кожному екскурсоводу, оскільки над контрольним текстом працювала творча група найбільш підготовлених екскурсоводів, і екскурсовод, що готує нову для себе тему, не зуміє домогтися того, що до нього було зроблено колективними зусиллями. Проте, ознайомлення з контрольним текстом можливе лише після того, як попередня робота екскурсовода над новою темою буде закінчена (збір, вивчення й первинна обробка матеріалу). За своїм змістом обидва тексти (контрольний і індивідуальний) збігаються. А це означає, що при наявності правильно складеного контрольного тексту у всіх екскурсоводів, які освоїли дану тему, екскурсії бувають «стандартні». Вони однакові за своїм змістом, збігаються в оцінках історичних подій і фактів, у висновках, які роблять по окремих підтемах і по темі в цілому. Природно, що всі екскурсоводи, перебуваючи біля одного об'єкта, будуть говорити те саме. Проводячи аналіз того самого зорового об'єкта, екскурсоводи показують і розповідають те саме. У цьому сенс контрольного тексту як еталона.

Основна відмінність індивідуального тексту від контрольного полягає в

тому, що він відбиває структуру екскурсії й побудований у повній відповідності з методичною розробкою екскурсії. Матеріал розміщується в тій послідовності, в якій показуються об'єкти, і має чіткий розподіл на частини. Кожна з них присвячується окремі підтемі. Складений відповідно до цих вимог індивідуальний текст являє собою готову для «використання» розповідь. Індивідуальний текст містить повний виклад того, що варто розповісти на екскурсії. Не допускається також згадування фактів без їхнього датування, посилань на джерела.

3 етап - Заключний етап - прийом (захист) екскурсії на маршруті.

3.1. Прийом (здача) екскурсії. При позитивній оцінці всіх необхідних документів по темі екскурсії призначається дата прийому (здачі) нової екскурсії. Здача екскурсії поручається керівникові творчої групи. У прийомі (здачі) екскурсії беруть участь керівники екскурсійної установи, методичні працівники, члени творчої групи й методичної секції, де готувалася екскурсія, замовники. Прийом (здача) екскурсії має діловий характер, проводиться у формі творчої дискусії, обміну думками, виявлення недоліків, а також може проходити шляхом проведення пробної екскурсії. Учасники прийому екскурсії повинні бути попередньо ознайомлені з усіма необхідними документами екскурсії.

3.2. Затвердження екскурсії. При позитивному висновку про контрольний текст і методичну розробку, а також на підставі розрахунку вартості й визначення норми прибутку нової екскурсії керівником екскурсійної установи видається наказ про затвердження нової екскурсійної теми й списку екскурсоводів, допущених до її проведення.

Додаток Б

Таблиця Б.1

Структура природно-заповідного фонду Харківської області

(станом на 01.01.2017 року) [44]

Категорії об'єктів ПЗФ	Об'єкти ПЗФ					
	Загально-державного значення		Місцевого значення		Разом	
	кількість, од.	площа, га	кількість, од.	площа, га	кількість, од.	площа, га
1	2	3	4	5	6	7
Природні заповідники	-	-	-	-	-	-
Біосферні заповідники	-	-	-	-	-	-
Національні природні парки	3	22690,0	-	-	3	22690,0
Регіональні ландшафтні парки	-	-	7	20544,33	7	20544,33
Заказники, всього	3	1038,0	166	36921,56	169	37959,56
у тому числі:						
ландшафтні	-	-	13	26043,17	13	26043,17
лісові	-	-	9	3207,1	9	3207,1
ботанічні	1	185,0	51	3169,99	52	3346,19
загальнозоологічні	2	853,0	5	1292,4	7	2145,4
орнітологічні	-	-	7	787,9	7	787,9
ентомологічні	-	-	63	594,8	63	594,8
іхтіологічні	-	-	-	-	-	-
гідрологічні	-	-	17	1811,6	17	1811,6
загальногеологічні	-	-	1	14,6	1	14,6
палеонтологічні	-	-	-	-	-	-
карстово-спелеологічні	-	-	-	-	-	-
Пам'ятки природи, всього	-	-	44	645,9	44	645,9
у тому числі:						
комплексні	-	-	2	176,3	2	176,3

Продовж. табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7
ботанічні	-	-	38	455,2	38	455,2
зоологічні	-	-	-	-	-	-
гідрологічні	-	-	4	14,4	4	14,4
геологічні	-	-	-	-	-	-
Заповідні урочища	-	-	9	2537,2	9	2537,2
Ботанічні сади	1	41,9	1	13,25	2	55,15
Дендрологічні парки	1	22,8	1	51,5	2	74,3
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	4	169,9	1	10,8	5	180,7
Зоологічні парки	1	22,0	-	-	1	22,0
РАЗОМ	13	23984,6	229	60724,54	242	74151,34

Відсоток заповідності по районах Харківської області [56]

Назва району	Загальна площа району, га	Площа ПЗФ, га	Відсоток заповідності від загальної площі району
1	2	3	4
Балаклійський	198644,0	6701,0	3,37
Барвінківський	136452,3	470,8	0,35
Близнюківський	138003,8	262,1	0,19
Богодухівський	116031,0	349,5	0,30
Борівський	87533,0	68,1	0,08
Валківський	101053,0	338,5	0,33
Великобурлуцький	122080,0	3599,1	2,95
Вовчанський	188860,98	3976,9	2,11
Дворічанський	111235,1	771,7	0,69
Дергачівський	90006,0	188,5	0,21
Зачепилівський	79396,0	1377,6	1,74
Зміївський	136465,0	15782,2	11,57
Золочівський	96862,013	51,05	0,05
Ізюмський	159418,2	641,8	0,40
Кегичівський	78250,0	536,9	0,69
Коломацький	32954,0	32,0	0,10
Красноградський	98513,0	170,0	0,17
Краснокутський	104080,0	1091,6	1,05
Куп'янський	131374,0	174,3	0,13
Лозівський	142159,2	166,8	0,12
Нововодолазький	118274,0	345,0	0,29
Первомайський	122526,8	2242,5	1,83
Печенізький	46748,0	11154,6	23,86
Сахновщинський	116991,0	175,0	0,15
Харківський	143455,0	125,2	0,09
Чугуївський	116138,0	4131,7	3,56
Шевченківський	97742,0	33,9	0,03
м. Харків	30603,999	439,85	1,44
РАЗОМ:	3141849,39	65701,21	2,09

Коротка характеристика об'єктів ПЗФ

Національний природний парк (НПП) “Гомільшанські ліси” (утворено у 2004 р., площа 14314,8 га, територія Зміївського, Первомайського районів). Національний природний парк створено з метою збереження, відтворення та раціонального використання унікальних та типових природних комплексів басейну р. Сіверський Донець, характерних для Лівобережного Лісостепу.

Через територію парку протікає найбільша річка Східної України - Сіверський Донець, з правою притокою – р. Гомільша. НПП займає плато правого берега р. Сіверський Донець та його першу (заплавну) і другу (піщану) тераси. Це обумовлює різноманітність ландшафтів та рослинності. Правий берег і його плато займають широколистяні ліси – нагірні діброви. Заплавний комплекс охоплює ліси, луки та водойми. Заплавні ліси представлені переважно заплавними дібровами і менше – тополевыми, вербовими та вільховими лісами. Заплавні водойми створюють мальовничий лабіринт із стариць, заток і проток. На піщаній терасі розташовані соснові (бори) та дубово-соснові ліси (субори). Серед цих типів рослинності 9 рослинних угруповань занесені до Зеленої книги України (1987) [35].

Цілісність комплексу Сіверського Дінця, особливість рельєфу, різноманітність ландшафтів і рослинності визначили багатство й різноманіття флори, фауни, мікобіоти та створили умови для існування багатьох рідкісних видів рослин, тварин і грибів. На території парку представлені 14 типів природних середовищ існування, які є зникаючими на рівні Європи (за Бернською конвенцією (1996)). Рослинний світ природного парку охоплює різноманітність нижчих і вищих рослин. Тваринне населення НПП включає різноманітні зоогеографічні групи тварин. На території парку мешкає 132 рідкісні та зникаючі види тварин. В межах парку гніздиться 154 види птахів, на перельоті буває близько 260 видів.

Територія НПП надзвичайно багата пам'ятниками матеріальної культури різних археологічних епох, починаючи з епохи неоліта IV тис. до н.

е. до епохи Київської Русі [66]. В с. Коропове збереглися руїни Зміївського чоловічого Миколаївського або козацького монастирю XVII-XVIII ст.

Дворічанський національний природний парк – унікальний, найбільший в Україні осередок крейджаних ландшафтів та притаманної їм флори і фауни. Крейджані гори є частиною крейджаного масиву, утвореного на дні древнього моря в мезозойську геологічну еру. Серед різноманіття природних комплексів Дворічанського НПП можна виділити крейджані степи, байрачні і заплавні діброви, чорнолісся та заплавні луки. Відслонення корінного берега та прилеглі до них ділянки крейджаного та чагарникових степів мають велику ботанічну цінність. До цих унікальних рослинних угруповань належать рідкісні, реліктові, ендемічні види. Всього в складі флори національного парку відзначено 37 видів, що потребують охорони. З них 22 види є ендемами і 30 видів занесені в Червону книгу України. У Парку є можливість відвідати Лісову та Степову екологічні стежки. Лісовий маршрут пролягає по байрачному лісу, який відноситься до зникаючої групи лісів, невелика кількість яких збереглась на території степової та лісостепової зони України. Степовий екомаршрут пролягає біля крейджаних схилів заповідної зони, знайомить з неповторною фауною та ендемічно-реліктовою флорою крейджаних степів [3].

Національний природний парк «Слобожанський» розташований на території Краснокутського району Харківської області. Парк розташований у долині річки Мерла, яка перетинає Краснокутський район Харківської області, і є одним з найважливіших ландшафтних комплексів Лівобережного лісостепу України. Тут гармонійно поєднуються широкі плакорні плато на південно-західних відрогах Середньо-Руської височини, а між ними низинні елементи річкових долин: заплави, тераси, діючі річища, стариці, болота, суходільні луки, крутосхили долин.

Парк об'єднує у собі природні особливості двох зон - Полісся і Лісостепу. Заплава річки розділяє парк на дві частини – на правому високому березі знаходиться нагірна діброва з невеликими ділянками лучних степів, лівий берег представлений більш пологими боровими терасами. Характерними для парку є реліктові осоко-сфагнові та гіпно-сфагнові болота.

В околицях парку знаходяться 17 пам'яток містобудування та архітектури XVII - XX ст., деякі з яких є шедеврами світового значення.

У парку створені чудові умови для проведення наукових досліджень, відпочинку й оздоровлення населення, пропаганди природоохоронних знань і екологічного виховання.

Регіональні ландшафтні парки (РЛП) – природоохоронні рекреаційні установи, які забезпечують умови для організованого відпочинку.

РЛП “Великобурлуцький степ” (площа 2042,6 га). Метою створення цієї природоохоронної території є збереження в природному стані лісостепових ландшафтів та типів місцевостей Східно-Європейської лісостепової провінції, охорона та раціональне використання природних ресурсів Великобурлуцького району, відтворення біологічного різноманіття, наукові дослідження та організація умов для відпочинку населення. До складу території регіонального ландшафтного парку " Великобурлуцький степ " входять такі об'єкти ПЗФ України: загальнозоологічні заказники загальнодержавного значення «Катеринівський» та «Бурлуцький» та заповідні лісові урочища місцевого значення «Божкове» та «Дегтярне» [39].

Флора та фауна ландшафтного парку відрізняються різноманітністю та містять значну кількість рідкісних та зникаючих видів. На цій території знайдено понад 20 видів рідкісних вищих рослин, 15 з яких занесені до Червоної книги України. Тваринний світ ландшафтного парку представлений

видами, що мешкають в степовому, лучному, деревно-чагарниковому та болотному комплексах.

РЛП “Печенізьке поле” (створений у 1999 р., площа 4997,6 га) розташований в Печенізькому районі Харківської області України, на північ від сіл Артемівка і Мартове. Типова для регіону балочна система, врізана в підвищене плато, на межі степової і лісостепової зон. Найбільш характерним для даного району є терасний лесово-степовий тип місцевості, проте зустрічається і надпойменно-піщано-боровий тип.

На території парку представлені степові, лугові, болотні і деревно-чагарникові комплекси фауни з низкою рідкісних видів Серед наземних хребетних у парку «Печенізькому полі» зустрічаються: 6 видів, занесених до Європейської Червоної книги [30]. На території «Печенізького поля» створено Центр з розведення рідкісних і зникаючих видів птахів, занесених до Європейської Червоної книги і Червоної книги України, серед яких: дрохва, огар, казарка червоновола, журавель степовий.

Регіональний ландшафтний парк «Ізюмська Лука» розташований на території двох районів Ізюмського і Балаклійського Харківської області біля сіл Петрівське, Завгороднє та Протопопівка (створений у 2003 р., площа 5002,0 га). Парк розташований у заплаві на піщаній терасі долини річки Сіверський Донець, де представлені різноманітні ландшафти і типи природної рослинності. В деревостанах природного походження наявні окремі дерева сосни, дуба, тополі, що мають великі розміри і вік яких досягає 100–150 років. Присутні цінні фітоценози, що занесені до Зеленої книги України.

Природний комплекс має велику рекреаційну цінність. На території «Ізюмської луки» мешкають представники унікального фауністичного комплексу: 14 представників флори і фауни ландшафтного парку і прилеглої до нього території Ізюмської луки входять до Європейського Червоного

списку, 39 - до Червоної книги України, 72 - до Червоних списків Харківської області [35, 36].

Природними об'єктами екскурсій є також пам'ятки природи. До складу комплексної пам'ятки природи “Гора Крем'янець” входять гора Крем'янець (висота 177,3 м) та дендропарк. Гора Крем'янець (Кремень) – геологічна пам'ятка природи та цікава пам'ятка історії. У дендропарку ростуть понад 200 видів екзотичних рослин, батьківщина яких Америка, Китай, Японія, Середня Азія, Сибір, Далекий Схід, Балкани. Дерев та кущі, різноманітні в окрасі листя, розміром та формою представляють живописні композиції у різні пори року. Для відвідувачів парку є спеціальні оглядові території, місця відпочинку [17].

Один із найстаріших парків Харкова – сад ім. Т.Г. Шевченка (заснований у 1805 р.) віднесено до ботанічної пам'ятки природи місцевого значення. Це улюблене місце відпочинку харків'ян, яке зачаровує своєю ландшафтною архітектурою. Парк сплановано так, що радіальні алеї сходяться до пам'ятника Т.Г. Шевченка. Є каштанова, липова і черешнева алеї. Сад прикрашають красиві сходи з водним каскадом, фонтани, квітники, газони, сріблясті ялинки, туї. Близько 100 видів і типів дерев та чагарників ростуть в саду.

Краснокутський дендрологічний парк – один із цікавих зразків садово-паркової архітектури XVIII–XIX ст. У різні пори року екскурсантів приваблюють тіністі доріжки, могутні вікові дерева, загадковість старовинних печер. Парк (площа 14 га) розплановано у балці на підвищенні, яке круто спадає у долину р. Мерло. Дендропарк було закладено в останньому двадцятиріччі XVIII ст. Офіційною датою заснування дендрарію вважається 1809 р.

Шарівський парк (площа 40 га) – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва початку XIX ст. Композиційним центром парку є двоповерховий

палац з художнім оформленням 26-ти кімнат, 3-х залів, парадного під'їзду. Біля палацу частина парку спланована у регулярному стилі. Площадку з фонтаном та квітниками оточують вікові ялинки, обрамляє невисока біла балюстрада. Своєрідний ландшафт парку створено за допомогою терас. Паркові доріжки і численні стежки ведуть до ставків. У парку зростає понад 20-ти дубів – велетнів віком від 200-500 років, а також 600-річний дуб [32].

У с. Володимирівці Краснокутського району знаходиться парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва – Наталіївський парк. Палац, побудований у 1884 р., складає єдиний ансамбль з парком. Композицію паркового комплексу доповнюють будівлі колишньої садиби, водонапірна башта, в'їзна арка головних воріт Наталіївки [33].

Старомерчинський парк – один із старіших парків в Україні, був закладений на базі природної діброви у першій чверті XVIII ст. Центром пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є архітектурний комплекс (палац, церква, службові флігелі) побудований у 1775–1776 рр. Парк ландшафтного типу (площа 69 га) розташований за палацом, на схилах балки, біля підніжжя якого тече р. Мерчик, утворюючи широке озеро.

Дендропарк “Литвинівка”, розташований на відстані 8-ми км від м. Валок, біля с. Литвинівки – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення.

Серед природних ресурсів, які мають наукове, рекреаційно-пізнавальне значення, є дендрологічні парки Харківського аграрного університету ім. В.В. Докучаєва. Лісопарковий ландшафт знаходиться на території Харківського національного аграрного університету у селищі Рогані. Засновано дендрарій загальнодержавного значення у 1972 р. Відвідувачі парку можуть ознайомитися з 895-ма видами дерев та кущів, серед яких 80 % становить екзотика. У дендропарку є розарій, розсадник рідких рослин, декоративний ставок, колекційні ділянки різновиду сосен та дубів.

Ботанічний сад Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна загальнодержавного значення (створений у 1804 р., площа 47 га) колекція якого налічує понад 6 тис. видів рослин. По території пррповодяться екскурсії [9].

У грудні 2007 р. ПЗФ Харківщини поповнився ще одним ботанічним садом “Кулиничі”, який розташувався на території площею 13,25 га.

Щороку понад однин мільйон осіб відвідують Харківський зоопарк (утворений у 1895 р.). На території зоопарку (площа 22 га) знаходиться 300 видів риб, земноводних, плазунів, птахів і ссавців з усього світу.

Зоопарки, зоокуточки, як об'єкти природознавчих екскурсій, відкриті для відвідувачів на територіях “Кінного заводу – 124” (Лозівський район), Харківської зооветакадемії (сmt Мала Данилівка, Дергачівський район). У зоопарку при конезаводі утримуються олені, бізони, косулі, кулани, поні, вівці романівської породи, кози заокеанської породи, різноманітні птахи. Особливий інтерес для туристів представляють коні, яких розводять на Лозівщині: орловські рисисті, новоолександрівські возовики, українські верхові.

Додаток Б.3

Таблиця Б.3

Розробка оціночних шкал показників оцінки організаційно – інфраструктурного блоку

	Найменування показника	Оціночна шкала		
		1	2	3
	2	3	4	5
1	Наявність організаційно-управлінського структурного підрозділу, який координує організацію та розвиток туристсько-екскурсійної діяльності	Відповідний структурний підрозділ є номінальним	Відповідний структурний підрозділ сформований, але кваліфікація його фахівців не відповідає вимогам, що ставляться до фахівців даного підрозділу, робота з організації не має чіткого плану	Відповідний структурний підрозділ сформований, укомплектований фахівцями відповідної кваліфікації, ним ведеться планомірна робота з організації туристсько-екскурсійної діяльності
2	Кількість організованих для огляду екологічних стежок / екскурсійних маршрутів/екскурсій	1-3	4-6	7 та більше
3	Кількість кваліфікованих гідів – екскурсіводів	0	1	2
4	Наявність інформаційного / візит-центру/ ТІЦ	Інформаційний центр відсутній	Функції інформаційного центру виконує адміністрація об'єкту ПЗФ	Інформаційний центр функціонує і має всі необхідні можливості для надання послуг з надання туристсько-екскурсійної інформації по відповідному об'єкту
5	Наявність елементів рекреаційного благоустрою	Обладнані міста для пікніків, вказівні знаки, санітарні зони	Обладнані міста для пікніків, вказівні знаки, оглядові майданчики, санітарні зони, сміттєзбірники	Обладнані міста для пікніків, розбивки наметових туристичних містечок, зони питних джерел, вказівні знаки, оглядові майданчики, скради для спостереження, санітарні зони, сміттєзбірники, автостоянки

Продовж. табл. Б.3

1	2	3	4	5
6	Наявність пунктів харчування	Заклади харчування або відсутні, або представлені одинично	Наявна мережа закладів харчування представлена в основному самостійними міні-закладами, які працюють тільки в сезон і розміщені уздовж шляхів сполучення	Існує розвинена мережа закладів харчування, які працюють при закладах розміщення, або вони є самостійними господарюючими суб'єктами
7	Наявність інформаційних щитів на основних транспортних магістралях	Вказівники відсутні	Предметні вказівники відсутні, проте існують тільки загальні покажчики до найближчих населених пунктів розташованих поруч з об'єктами	На основних транспортних магістралях розміщені вказівники з назвою та відстанню до об'єкту
8	Наявність під'їзних шляхів з твердим покриттям	Наявні під'їзні шляхи проходять по проселочним дорогам	Наявні під'їзні шляхи з ґрунтовим покриттям	Наявні під'їзні шляхи з твердим покриттям
9	Представлення об'єкту в інформаційному просторі	Інформація про об'єкт доступна лише через пошукові системи, але її обсяг дуже обмежений і часто не відповідає запиту інформаційні повідомлення про об'єкт дуже рідко з'являються у ЗМІ	Інформація про об'єкт доступна лише через пошукові системи інформаційні повідомлення про об'єкт рідко з'являються у ЗМІ	Об'єкт має власний інтернет – сайт та сформовані перехресні посилання на нього, інформаційні повідомлення про об'єкт періодично з'являються у ЗМІ

**Аналіз пропозицій еколого-природничих екскурсій в Харківському
регіоні**

Назва екскурсії	Харк. обл. палац дитячої та юнацької творчості	ОКЗ Харківська обласна станція юних туристів	ТО «Навігатор-Україна»	ТА MARINA EXPRESS	ТА МІККО-TOUR	ТА Мідас	ТО «Телеком-Тур»	ТА Інтурист- Харків
1	2	3	4	5	6	7	8	9
До мене, Мухтар/ «Собача робота» (кінологічний питомник МВС України)	+		+		+			+
Жива Харківщина (флора і фауна Харкова, Харківський зоопарк, Лісопарк)			+				+	
«Карельська береза і блакитна ялина: Роганський дендропарк» (Дендрологічний парк ХНАУ ім. Докучаєва)	+		+	+		+		
Жива Харківщина. Лозовеньки – Фельдман-Екопарк (відвідання музею в Лозовеньках, зоопарку і музею зооветеринарної Академії, Екопарку Фельдмана, катання на конях, відпочинок на природі).		+	+				+	
Жива Харківщина. Нестеренки (дорожня екскурсія, екскурсія по природній території господарства, катання на конях, відпочинок на природі біля пруду).			+					+
Жива Харківщина. Страусова ферма в п. Високий та музей меду в м. Мерефа.		+	+		+			
Жива Харківщина. Екскурсія до мисливського господарства «Ракитне». Тут розводять качок, фазанів, рибу, полюють та відпочивають від міської колотнечі біля пруда на природі.			+					
Прикордонне місто Вовчанськ та крейдяні гори на його околицях - найкрасивіше місто Харківщини. В програмі: дорожня екскурсія, екскурсія по Старому Салтову, Вовчанську, огляд крейдяних гір, відвідання музею - заповідника "Верхній Салтів", майстер-класи, розваги, відпочинок на природі на Печенізькому водосховищі.			+					

Продовж. табл. В.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Слобожанська Швейцарія. Зміїв - Коробові Хутори. В програмі: дорожня екскурсія, відвідання монастиря в Водяному, екскурсія по Змієву, Гайдарам, підйом на Козачу гору, відвідання НПП "Гомільшанські ліси", відпочинок на природі.			+		+			
Жива Харківщина. Шелестово В селищі Шелестово, створена велика і красива тваринницька ферма. В програмі: дорожня екскурсія, екскурсія по Валкам, майстер-класи, відвідування ферми, відпочинок на природі, катання на конях.			+					
Школа виживання в природних умовах (с. Задорожне, Чугуївський р-н) В програмі екскурсії: добування вогню і його збереження; пошук, добування і очищення води; рослинний світ і харчування; перша медична допомога; передбачення погоди; споруда сховищ і укриттів; орієнтування на місцевості з використанням компаса, карти і без.					+			
Харків ботанічний (ботанічний сад, відділ біології ХОПДЮТ) Сад ім. Шевченка, ботанічний сад ХНУ ім. В.Н. Каразіна, відділ біології обласного Палацу дитячої та юнацької творчості, центральний парк культури та відпочинку.		+						
НПП «Гомільшанські ліси» Ознайомлення з історією НПП , його флорою та фауною, екскурсія по краєзнавчій або екологічній стежинах		+		+				
ТОВ «Чутівський кінний завод» «ТРАКЕН» Відвідування кінного заводу «Тракен» в с.Чутово Полтавської області.		+					+	
г. Кременець – геологічна пам'ятка України. Гора Кременець – унікальна геологічна пам'ятка України, одна з найвищих точок Харківщини, де зосереджені палеонтологічні відклади мезозойської ери, спостерігаються прояви крейдяного карсту.		+						